

BESLUIT

Grenzen aan de anarchie

De anarchistische aanhang

De invloed van een beweging inschatten is altijd een delicate onderneming. Een becijfering door middel van een index biedt ongetwijfeld mogelijkheden. Het gebruik van indices laat toe de ontwikkeling van de beweging in kwestie te vergelijken met aanverwante bewegingen in binnen- en buitenland. Het vormt een basis om de mogelijke relatie tussen deze evolutie en de economische conjunctuur na te gaan. Om de uitstraling van een politieke partij te meten zijn verkiezingsresultaten een voor de hand liggende maatstaf. Voor het anarchisme als antipolitieke beweging is deze meting alvast uitgesloten. Zelfs indien de resultaten van de anarchistische acties om verkiezingen te boycotten te becijferen zouden zijn, dan nog mogen die niet zomaar naast de verkiezingsresultaten van de BWP worden geplaatst. Sowieso getuigen niet alle stemverrichtingen van een zelfde intensiteit. Het engagement van een kiezer van de BWP in de pioniersperiode van het algemeen stemrecht mag niet worden onderschat. A fortiori doen de 'neen'-stemmen die de anarchisten met weinig systematische campagnes konden verwerven, een nog grotere identificatie vermoeden dan die van de ja-stemmen van de BWP. Blijft natuurlijk dat de anarchisten ter zake geen noemenswaardige resultaten geboekt lijken te hebben. Zoveel is duidelijk: de anarchistische beweging heeft de electorale ontwikkeling van de BWP na 1894 niet tastbaar beïnvloed.

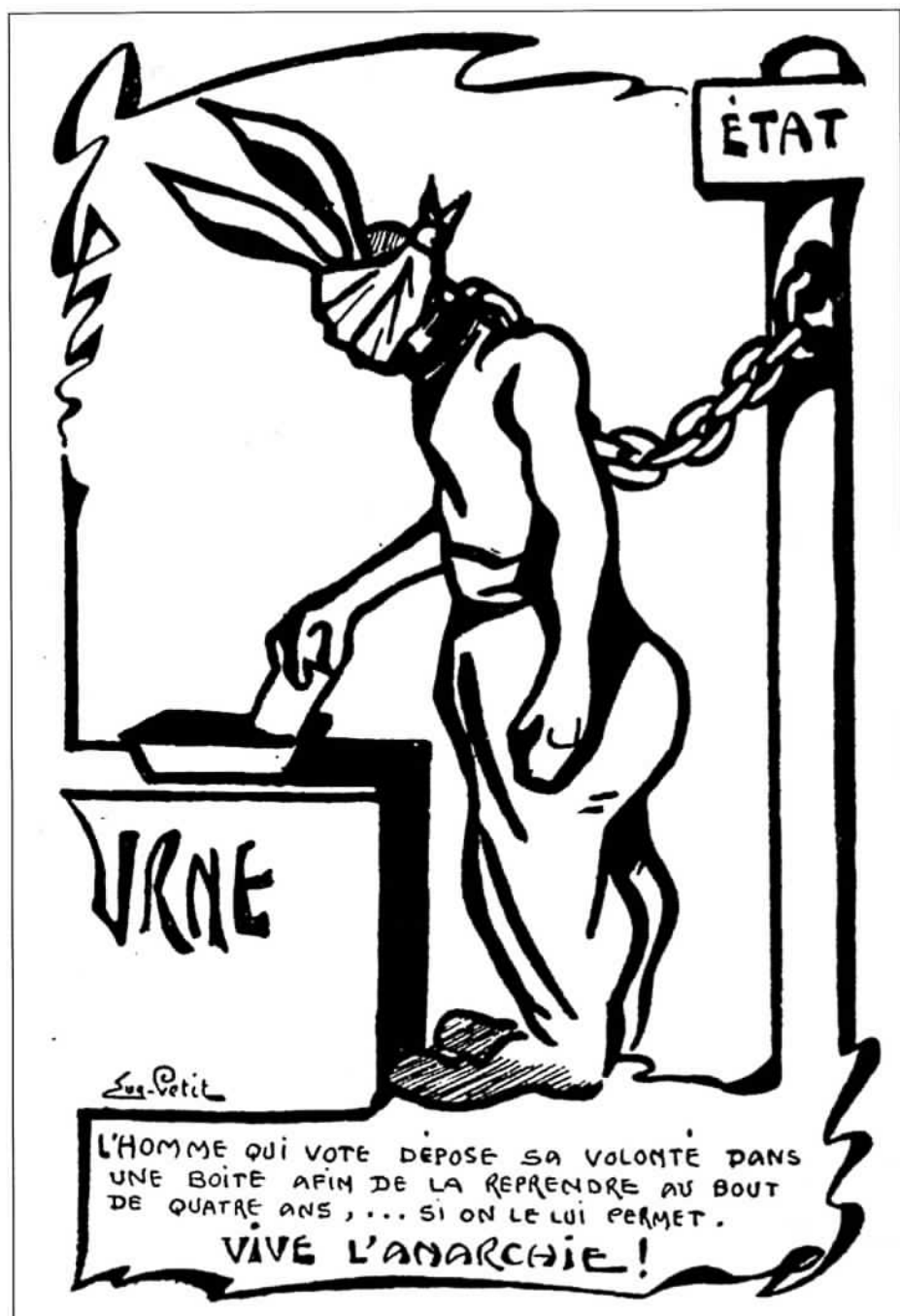
Een gebruikelijke index om de ontwikkeling van bewegingen in het algemeen na te gaan is de evolutie van hun ledental. Ook hier staat de historicus van het anarchisme voor grote problemen. Dient het nog gezegd: de organisatie van de anarchistische beweging was minimaal en een formeel lidmaatschap bestond nagenoeg niet. Als de reconstructie van de ledentallen van een gestructureerde beweging als de vakbeweging in diezelfde periode al niet voor de hand ligt, dan is dat omzeggens uitgesloten voor de anarchistische beweging. Historici van het anarchisme gaan dan ook gewoonlijk stilzwijgend aan dergelijke cijferkwesties voorbij. Jean Maïtron met zijn *Le mouvement anarchiste en France* vormt daarop een uitzondering¹. De basis voor het cijferwerk van Maïtron waren politierapporten. Meteen dienen daarbij de volgende kanttekeningen gemaakt. Niet alle politiefunctionarissen waren voldoende onderlegd om - als ze dat al relevant vonden - de verschillende socialistische strekkingen uit elkaar te houden. Mede door het politieoptreden zocht het an-

archisme een (semi-)clandestiniteit op die zijn surveillering dan weer bemoeilijkte. De criteria die de politie hanteerde om iemand als actief lid of sympathisant te catalogiseren, verschilden naar plaats en tijdstip. Daarbij kwam dat slechts voor bepaalde tijdstippen en dan nog vaak beperkt tot enkele regio's cijfergegevens voorhanden waren. Een globale ontwikkeling van het anarchistisch effectief in Frankrijk geven was dan ook niet mogelijk.

Dat verhinderde Maïtron niet zich aan een rekenoefening te wagen. Hij onderscheidde drie categorieën: de actieve leden, de sympathisanten en de 'kiezers'. Overigens moet ook de onderzoeker van bewegingen met een formeel lidmaatschap rekening houden met diverse categorieën van leden overeenkomstig de intensiteit van hun binding. De activisten woonden geregeld de vergaderingen bij. Tot de sympathisanten konden onder meer de abonnees worden gerekend; dat waren geen militante, maar toch overtuigde anarchisten. Op basis van schattingen door de politie en lijsten van abonnees nam Maïtron aan dat dat er ongeveer vier tot vierenhalf keer zoveel sympathisanten als militanten waren. Het suggereert een wetmatigheid die ongetwijfeld niet bestond. Tenslotte onderscheidde Maïtron de groep die vaagweg met het anarchisme sympathiseerde, de 'kiezers', waarvan hij het aantal op twintigmaal dat van de overtuigde sympathisanten schatte. Voor deze coëfficiënt baseerde hij zich op de verhouding tussen het aantal leden van de Parti Socialiste en het aantal door die partij bekomen stemmen. Het is natuurlijk de vraag in hoeverre men voor de bepaling van het aantal vage aanhangers van het anarchisme op politieke verhoudingen een beroep mag doen. Anders gezegd: of de graad aan binding die een socialistische stem anno 1900 uitdrukte, te vergelijken was met een vage identificatie met het anarchisme. Bestaan er overigens concrete toetsstenen voor dat laatste? Mag men de enkele duizenden deelnemers aan de woelige betoging die volgde op de anarchistische meeting van 18 maart 1886 in Luik en bloc verdenken van vage anarchistische sympathieën? Neen toch. Dat geldt des te meer voor de opstandelingen in het bekken van Charleroi, waar de beweging los van enige anarchistische invloed een veel grotere uitstraling had. De omvang van de beroering van 1886 zegt wel iets over de mobilisatiekracht op bepaalde momenten van vormen van onmiddellijke, perspectiefloze 'onteigening' of vernieling. Dat heeft sommigen ertoe verleid om het bestaan te veronderstellen van wat men de anarchistische aard van de Waalse arbeiders zou kunnen noemen, ongetwijfeld een speculatieve categorie. Dat oneigenlijk anarchisme interesseert ons hier niet. Het anarchistisch programma strekte natuurlijk verder dan dat.

Maïtron waagde zich tenslotte nogal verrassend aan een eigen schatting, waarbij het niet altijd duidelijk is hoe hij het beschikbare materiaal precies verrekende. Hij raamde het aantal militanten in het Frankrijk van de jaren negentig op 1.000, de sympathisanten op 4.500 en de 'kiezers' op 105.000. Zoveel mensen waren volgens hem na vijftien jaar anarchistische propaganda beïn-

*De parlementen waren slechte beheerders van de openbare financiën, slechte wetgevers ook.
Ze waren geneigd om een onbegrensde macht naar zich toe te trekken.*

vloed. Voor de beweging na de eeuwwisseling waagde hij zich niet aan schattingen. Volgens politiebronnen zouden de anarchistische groepen in Frankrijk anno 1914 een goede zeshonderd leden (militanten met andere woorden) geteld hebben. Deze cijfers mochten door de toenemende organisatie binnen de beweging als vrij precies worden beschouwd. Maïtron achtte evenwel een vergelijking met de weinig betrouwbare gegevens voor vroegere periodes uitgesloten.

De aanhang van de Belgische beweging schatten is een al even hachelijke onderneming. We willen de lezer een aantal cijfers toch niet onthouden. Over rijksbrede tellingen beschikken we, anders dan Maïtron, niet. Van politiezijde vonden we enkel cijfers voor Brussel en Luik, twee belangrijke centra weliswaar. In 1886 telde de Luikse burgemeester een tiental anarchisten die op een gehoor van veertig man konden rekenen². Eind 1887 gewaagde de Luikse politiecommissaris Mignon van vijfendertig anarchisten die van de groepen Les Humanitaires en Les XV deel uitmaakten³. Voor 1892 konden we de hand leggen op twee heuse naamlijsten, één voor de stad Luik van Mignon, één voor de hele provincie van de rijkswacht⁴. Uit een combinatie van beide documenten moest blijken dat de stad Luik zelf vijftientig, het Luikse bekken achtenveertig en de hele provincie vierenzestig anarchisten herbergden.

Naar aanleiding van de ontstaansgeschiedenis van het Luikse anarchisme wezen we er al op dat de rapporten van de Luikse politiecommissaris Mignon met de nodige omzichtigheid gelezen dienen te worden⁵. Ook tegenover de beide lijsten van 1892 moeten we een voorbehoud formuleren. Voor de stad Luik bleek de politie vier anarchisten te kennen die de rijkswacht niet kon thuisbrengen, omgekeerd waren er dat vijf. Het aantal anarchisten dat de rijkswacht voor Verviers opgaf, lijkt dan weer aan de lage kant, maar vooral: in beide lijsten ontbraken elf betrokkenen bij de aanslagen van 1892. Alvast deze correctie brengt het totaal van de 'anarchisten' in de provincie Luik anno 1892 op bijna tachtig, maar dient het nog herhaald: bij beide opsommingen werden geen selectiecriteria aangegeven, werd met andere woorden geen onderscheid gemaakt tussen activisten en sympathisanten.

Voor Brussel lijkt het aantal anarchisten ook in stijgende lijn te gaan. Waar de Ligue Collectiviste-Anarchiste in 1880 nauwelijks vijftien leden telde, schatte het Franse blad *Le Révolté* in 1882 het aantal anarchisten in "de dode stad" Brussel op dertig. (Het is helemaal niet zeker of met de dode stad Brussel nu enkel de hoofdstad of de hele agglomeratie werd bedoeld⁶.) Dertig is alvast ook het aantal activisten - en niet zomaar anarchisten - dat voor 1885-1886 naar voren kan worden geschoven met betrekking tot de hoofdstad. Ter 'vergelijking': de BWP-afdeling van de hoofdstad zou toen een driehonderdtal leden geteld hebben⁷. Daarna moeten we wachten tot halfweg de jaren negentig voor nieuwe cijfers. Voor de eerste keer werden toen de cijfers uitgesplitst over de hoofdstad en de andere Brusselse gemeenten. De Brusselse politie tel-

de op dat ogenblik ten in de stad zelf gemeenten. Negen wezen. Voor de hertig anarchisten tie van de hoofdstad. Bij de cijfers onthou opgesteld in 1909 naar de criteria d anarchisten toe te van *Etat nominal des*

Mogelijk nu min of meer een bron zelf. Op het tig deelnemers, waren er dat het gto waar ze plei vertegenwoordig plaats een Wat van de anarchie Communiste li den. Zij organ nke mindere derdtal gegre gte na agmen

Het an geven oplij op dat veld reidhouding zend of m men niet van de w (1900-19 1892 on tot 1.200 name d Les Ter uit w dand van g Le B 9.1.1

de op dat ogenblik negenendertig Belgische en zeven buitenlandse anarchisten in de stad zelf, respectievelijk achtentwintig en acht in de andere Brusselse gemeenten. Negentien vreemde anarchisten waren min of meer recent uitgezeten. Voor de hele Brusselse agglomeratie telde de politie dus nagenoeg zeventig anarchisten. Onmiddellijk rijst de vraag hoe betrouwbaar de informatie van de hoofdstedelijke politie over de anarchisten buiten haar ressort was? Bij de cijfers ontbreekt ook een naamlijst. Een uitgebreide naamlijst werd wel opgesteld in 1909, veertien jaar later⁸. Meteen rijst weer heel acuut de vraag naar de criteria die de politie hanteerde om een naam aan een lijst van anarchisten toe te voegen. Met name de logica van de redacteurs van de Brusselse *Etat nominatif des anarchistes* is niet vanzelfsprekend.

Mogelijk ruwer, maar meer betrouwbaar zijn de ramingen op basis van min of meer expliciete, in de grond coherente gegevens uit anarchistische bron zelf. Op het revolutionair congres van 1902 in Luik waren er hondervijftig deelnemers, op het specifiek communistisch congres van 1904 in Charleroi waren er dat honderd. Congressen trokken in de eerste plaats volk uit de regio waar ze plaatsvonden, verder afgelegen plaatsen stuurden hooguit enkele vertegenwoordigers. De congressen van 1902 en 1904 waren in de eerste plaats een Waalse aangelegenheid. Een andere aanduiding voor de omvang van de anarchistische beweging geeft het ledencijfer van de *Groupement Communiste Libertaire*. Deze organisatie telde in 1906 een goede honderd leden. Zij organiseerde zeker niet alle anarchisten, mogelijk slechts een belangrijke minderheid. Zo wordt in *L'Insurgé* in 1904 gewaagd van een tweehonderdtal gegroepeerde kameraden⁹. Een en ander laat toe te stellen dat in België na 1900 enkele honderden anarchistische militanten actief waren.

Het aantal uitgesproken sympathisanten dan. Los van enige coëfficiënt geven oplage, verkoop en aantal abonnementen van de anarchistische bladen op dat vlak redelijke aanwijzingen. Van de jaren tachtig tot aan de Eerste Wereldoorlog haalden anarchistische kranten geregeld een oplage van tweeduizend of zelfs meer exemplaren. Verkoopcijfers zeggen uiteraard meer, hoewel men niet kan nagaan wat van de betaalde nummers uiteindelijk in de stock van de verkopers achterbleef. Het Luikse weekblad *Le Réveil des travailleurs* (1900-1903) verkocht over een periode van twee en een half jaar gemiddeld 1.872 exemplaren. Het aantal abonnementen liep op een bepaald ogenblik op tot 1.200. Speciale antimilitaristische nummers haalden al eens 5.000, zelfs 10.000 of meer exemplaren. Een vergelijking met het Franse gezaghebbende *Les Temps nouveaux*, viel, alle verhoudingen in acht genomen, veeleer vleiend uit voor *Le Réveil des travailleurs*. *Les Temps nouveaux*, dat in Frankrijk en ook daarbuiten algemeen werd verspreid, haalde in 1902 een gemiddelde verkoop van 4.000 nummers, het aantal abonnementen bedroeg toen 1.100¹⁰. Maar met *Le Réveil des travailleurs* werd, alvast wat het aantal abonnees betreft, een eenmalig hoogtepunt bereikt. Zijn opvolger *L'Insurgé* moest het op een bepaald ogenblik stellen met 350 abonnementen¹¹.

Bij dit alles mogen we natuurlijk niet vergeten dat de verspreiding van de anarchistische bladen in grote mate (taal)streekgebonden was en dat op bepaalde ogenblikken verscheidene bladen tegelijk verschenen, terwijl ook buitenlandse bladen aan de man werden gebracht. Zo bereikte het Nederlandse blad *De Anarchist* in 1892 in Vlaanderen 500 lezers van wie 125 in Mechelen. De overigen woonden in Gent, Antwerpen, Leuven en Willebroek. Van de brochure met de spectaculaire titel *Het socialisme verloochend door de socialistische kamerleden* werden - steeds volgens anarchistische bron - 1.100 exemplaren aan de man gebracht, waarvan 350 in Mechelen, 300 in Antwerpen en 200 in Leuven. Het spreekt vanzelf dat met de aanschaf van dat soort brochure meer pure nieuwsgierigheid gemoeid was dan met de aankoop van een anarchistische periodiek. Dit zijn overigens zowat de enige meer precieze cijfers die we hebben voor Vlaanderen.

Tegen de socialistische dagbladers waren de anarchistische bladen uiteraard niet opgewassen. *Le Peuple* verscheen al van bij zijn ontstaan op een oplage van 10.000 exemplaren. Het streekgebonden karakter van de anarchistische bladen, hun beperkte periodiciteit, maar ook hun uitgesproken politieke inslag, maakt een vergelijking met de socialistische dagbladen nauwelijks mogelijk. Veeleer zouden we de anarchistische bladen met de plaatselijke socialistische weekbladen moeten vergelijken.

Het leeuwedeel van de anarchistische aanhang concentreerde zich in slechts enkele centra en dan nog vooral in Luik. Op bepaalde ogenblikken trokken meetings her en der op verscheidene plaatsen in de Luikse regio minstens enkele honderden toehoorders. Onbetwiste hoogtepunten waren een meeting met Hénault tijdens de staking van 1901 en een meeting met Moineau, die zijn wedervaren in de Leuvense gevangenis kwam vertellen. Zij spraken voor een publiek van duizend à tweeduizend man. Kortom, voor anarchistische meetings was er geregeld en bijlange niet alleen in Luik een aanzienlijke opkomst, waarbij we overigens niet willen suggereren dat alle aanwezigen zich zonder meer tot het anarchisme bekenden.

Na al dat fragmentarisch cijfermateriaal is de schatting die zich opdringt van het aantal overtuigde sympathisanten mogelijk nog ruwer dan voor de activisten. Zeker na 1900 waren de eersten met enkele duizenden. Aan meer precieze uitspraken mogen we ons niet wagen. Het aantal vage sympathisanten schatten tenslotte lijkt ondoenbaar. Bij een vergelijking - onder alle voorbehoud - met de ramingen voor Frankrijk geeft de Belgische beweging de indruk proportioneel niet wezenlijk te moeten onderdoen voor haar Franse zusterbeweging. Maar uiteraard is een schaalvergroting geen loutere kwantitatieve aangelegenheid.

Voor de onafhankelijke revolutionaire vakbeweging bestaat meer, maar op zijn coherentie minder verifieerbaar cijfermateriaal. De Confédération Générale du Travail die in 1905 tot stand kwam, groepeerde in 1907 4.000 le-

den. Deze CGT s
maar was geen
het Belgisch Vak
leden telde. Het
1.500 aangeslote
beweging kende
evenwel de treir
van de verschill
gegevens niet m
leden van de CG
christelijke vakv
sloten bij de Sy
Vakverbond in
eerd. Zelfs te Lu
kon meten met d
er na een tijdje ru

Alvast in 190
dat van het Ned
met 3.200 leden
leden. Het revol
stellen van de m
1906 van het Ned
Sociaal-Democr
de Belgische rev
teit kon bogen h
ze groei kon eve
centrale zou bli
ker niet de con
den de protestan
de socialistische
syndicalisme. De
centrale was het
listen, maar ble
gelse bonden me
missie nauwelijks
industrialisering

Een diepga
met het besch
mentarisch en s
te kunnen veran
ken we niet. Ma
teerden de ana

den. Deze CGT stond relatief sterk in de bekkens van Charleroi en van Luik, maar was geen lang leven beschoren. Minder uitgesproken revolutionair leek het Belgisch Vakverbond, tweede uitgave, dat in 1913 werd gesticht en 8.500 leden telde. Het Vakverbond vond de meeste aanhang in de Luikse regio met 1.500 aangeslotenen en was er ook meer uitgesproken revolutionair. De vakbeweging kende in die jaren een sterke groei, waarbij de 'revolutionairen' evenwel de trein misten. Meer dan een ruwe vergelijking van het ledencijfer van de verschillende organisaties kunnen we op grond van de beschikbare gegevens niet maken, maar toch dit. Waar in 1906 op nationaal vlak de 3.500 leden van de CGT nog stonden voor zowat een zesde van het ledental van de christelijke vakverenigingen en een twaalfde van dat van de bonden aangesloten bij de Syndicale Commissie, was die verhouding voor het Belgisch Vakverbond in 1913 al tot een twaalfde respectievelijk een vijftiende geëvolueerd. Zelfs te Luik waar de revolutionaire vakbeweging zich aanvankelijk best kon meten met de christelijke bonden - zoals te Charleroi trouwens - werd zij er na een tijdje ruimschoots door overvleugeld¹².

Alvast in 1906 is het ledencijfer van de Belgische CGT vergelijkbaar met dat van het Nederlandse Nationaal Arbeids Secretariaat dat op dat ogenblik met 3.200 leden op een dieptepunt zat. In 1902 telde de organisatie nog 10.526 leden. Het revolutionair-syndicalistische NAS kon zich echter enigszins herstellen van de mislukte grote spoorwegstaking in 1903 en de oprichting in 1906 van het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen dat sterk op de de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij was gericht. Het NAS, dat anders dan de Belgische revolutionair-syndicalistische vakbonden op een grote continuïteit kon bogen, haalde in 1914 opnieuw 9.697 en in 1920 zelfs 51.570 leden. Deze groei kon evenwel niet verhinderen dat het NAS na 1906 de kleinste vakcentrale zou blijven, zij het dat het overwicht van de andere organisaties - zeker niet de confessionele - niet zo verpletterend was als in België. In 1914 telde de protestantse bonden nauwelijks meer leden, de katholieke drie keer en de socialistische ruim acht keer zoveel¹³. In Frankrijk was het revolutionair syndicalisme florissant. De CGT telde er in 1913 circa 300.000 leden. De vakcentrale was het lichtend voorbeeld voor de Belgische revolutionaire syndicalisten, maar bleef qua ledental in de schaduw staan van de Duitse en de Engelse bonden met hun miljoenen leden. Proportioneel lijkt de Syndicale Commissie nauwelijks kleiner, hoewel men niet uit het oog mag verliezen dat de industrialisering in Frankrijk van latere datum was dan in België¹⁴.

Een diepgaande sociografische analyse van de anarchistische beweging is met het beschikbare bronnenmateriaal onmogelijk. De gegevens zijn te fragmentarisch en slechts gedeeltelijk betrouwbaar, de getallen te klein om zoiets te kunnen verantwoorden. Veel meer dan over enkele aanwijzingen beschikken we niet. Maar toch dit. In de belangrijkste centra van de beweging rekruteerden de anarchisten onder beroepsgroepen die als representatief voor de

betreffende plaatsen mogen worden beschouwd en waaronder, naar we mogen aannemen, ook de BWP - in groteren getale - rekruteerde¹⁵. De waaier van beroepsactiviteiten van de Brusselse anarchisten lijkt niet meteen atypisch voor een hoofdstad met een uitgesproken ambachtelijke en tertiaire inslag¹⁶. Dat het merendeel van de weinige ons bekende anarchisten in Verviers in de wolnijverheid tewerkgesteld waren, hoeft zeker niet te verwonderen¹⁷. Voor Mechelen kennen we slechts van enkele eersterangs militanten het beroep: het gaat om stoelmakers. We weten ook dat de anarchisten in zekere mate verwant waren aan de onafhankelijke vakbeweging van de houtbewerkers in Mechelen. Meer dan aanduidingen zijn dit niet. Ook in de BWP waren nogal wat belangrijke militanten houtbewerkers. De houtbewerking vormde dan ook veruit de belangrijkste economische sector van Mechelen¹⁸.

Eén zaak is al duidelijk: als het anarchisme in België rekruteerde onder bepaalde 'sedentaire' beroepen, ambachtslui, dan was dat omdat die beroepen belangrijk waren in de plaatsen waar het anarchisme zich ontwikkelde. Als in diezelfde centra tevens meer industriële activiteiten gevestigd waren, dan vond het anarchisme onder de werknemers in die sector eveneens aanhangers. Dat blijkt ook voor Frankrijk het geval te zijn¹⁹. Het socialisme kon overigens op zeker zoveel sympathie rekenen vanwege de 'handwerkers' als het anarchisme. En ook een verslechtering in de economische situatie van de handwerkers hoefde hen niet voor te bestemmen voor het anarchisme. Zo was de stichting van de BWP in 1885 mede het gevolg van de toenemende politisering van ambachtslui en kleine burgerij, die op haar beurt onder meer het gevolg was van een veranderende sociaal-economische situatie, zeg maar crisis. Hoe dan ook, de aanwezigheid van de stad in het algemeen lijkt zeker zo doorslaggevend als die van specifieke beroepsgroepen om de ontwikkeling van de anarchistische beweging te verklaren. Het anarchisme is in België in eerste instantie - en het verschilde daarin niet van het socialisme - een stedelijk verschijnsel. Als het anarchisme in bepaalde steden niet gedijde, dan heeft dat met een specifieke plaatselijke ontwikkeling te maken waarvan het sociaal-economisch weefsel hooguit één aspect vormde. Onder meer het belang van de beschikbaarheid van voortrekkers mag hier niet onderschat worden. De geschiedenis van het Nederlands anarchisme - en socialisme - illustreert dat ten zeerste, maar ook in België, in het Mechelen van Verbelen bijvoorbeeld, speelde deze factor een rol.

De aanwezigheid van een stedelijk milieu verklaart evenwel lang niet alles. Zoveel is duidelijk te Luik. Een kleine helft van de anarchisten blijkt mijnwerker te zijn; voor de rest ook hier een veelheid van beroepen waaraan men zich kan verwachten in de gediversifieerde economie van het Luikse bekken. Het samengaan van de ambachtelijke en tertiaire activiteiten eigen aan een betrekkelijk grote stad én van de industriële activiteiten eigen aan een steenkoolbekken gaven aan de Luikse arbeidersbevolking het gemengd karakter

dat de Brusselse Londen - nauwelijks al buiten de stad anarchistische bezettingen bezaten²¹. De vraag is hoe men met de arbeidsrelaties? Welke meer besloten precies de anarchistische proces innamen het primair van trouwens vaak bele uitleg voor gemengde kant 'handwerkers'?

Van de militanten van de industriële zeker was het anarchisme handwerkersden. Dit aan teeren. Het anaire beleid op dat lijn zeer gelijkt nationale manifestatiegen voor de zetten de wilke weidij beid, de b...

dat de Brusselse arbeidersbevolking - in tegenstelling met die van Parijs en Londen - nauwelijks had²⁰. De mijnwerkers onder de anarchisten waren vooral buiten de stad, de andere beroepen binnen de stad te situeren. Ook vanuit anarchistische bron wordt gewezen op de vele mijnwerkers die hun bladen lazen²¹. De vraag rijst waarom hoofdzakelijk Luikse mijnwerkers? Heeft dit te maken met de omvang van de bedrijven of met specifieke (hiërarchische) bedrijfsrelaties? We weten dat in het Luikse bekken de uitbatingen in het algemeen meer bescheiden waren²². Maar we weten geenszins in welke mijnen precies de anarchisten werkten en ook niet welke plaats ze in het ontginningsproces innamen. Pogingen om door de nodige verfijning in de vraagstelling het primaat van de produktieverhoudingen enigszins te handhaven lopen trouwens vaak spaak bij gebrek aan bronnen. Misschien nog de meest plausible uitleg voor het betrekkelijke succes van het anarchisme in Luik vormt het gemengde karakter van de Luikse arbeidersbevolking, het samengaan van 'handwerkers' en mijnwerkers.

Van de mijnwerkers kan men bezwaarlijk ontkennen dat ze protagonisten van de industriële revolutie waren²³. Hier lijkt de typologie van Peter Lösche zeker voor bijstelling vatbaar. In België, maar ook in andere landen, blijkt het anarchisme mede gedragen door beroepsgroepen die nauwelijks als 'handwerkers', arbeiders uit de ambachtelijke sector, getypeerd kunnen worden. Dit anarchisme valt echter niet als revolutionair syndicalisme te kwalificeren. Het anarchisme van de handwerkers dan weer blijkt in zijn revolutionaire beleving niet minder 'modern' dan dat van de mijnwerkers. Het lijkt erop dat Lösche zich bij de uitwerking van het handwerkersanarchisme al te zeer gebaseerd heeft op de horlogemakers van de Jura ten tijde van de Internationale en uiteindelijk niet ontsnapt is aan de invloed van een bepaald 'marxistisch' betoog dat net zijn oorsprong vond in de ideologische strijd tegen proudhonisme en bakoeninisme. Het is waar, Kropotkin gaf graag het voorbeeld van de gilden om zijn sociaal-darwinistische stelling kracht bij te zetten dat niet strijd maar samenwerking de drijvende kracht achter de ontwikkeling van natuur en samenleving vormde. Het lijkt alsof hij daarmee de weinig 'materialistische' vereenzelviging van anarchisme en ambachtelijkheid, die vanuit een 'marxistische' inspiratie steeds weer plaatsvindt, extra in de hand gewerkt heeft.

We hebben ook vragen bij een typologie van het anarchisme waarbinnen het revolutionaire syndicalisme een centrale rol speelt en in de grond als een soort 'modernisering' van het anarchisme moet fungeren. We willen geenszins de invloed van het anarchisme in het revolutionaire syndicalisme in België, Frankrijk enz. onderschatten. Toch menen we dat deze beweging ten opzichte van het anarchisme veeleer een 'nevenverschijnsel' was, dat er vaak grote verwantschap mee vertoonde, maar er evengoed ook principieel van verschilde. De spanning tussen revolutionair streven en 'reformisme' die in

de algemene voorstelling van het anarchisme als pre-industriële beweging. Voor België liggen de zaken beslist niet zo eenvoudig. Een professionele voorbeschikking voor het anarchisme lijkt ten enenmale niet zo duidelijk. Als bepaalde, overigens vrij uiteenlopende beroeps categorieën in het oog springen, dan kan men nog niet preciseren welke complexe (ook plaatselijke) context deze voorbeschikking activeerde. In deze context speelde de stad net zoals voor het socialisme een belangrijke rol. (Het moet nu stilaan wel duidelijk zijn - want om die ruimere problematiek gaat het uiteindelijk - dat de inhoud van het klassebewustzijn, arbeidersradicalisme in het bijzonder, onvoldoende uit de werkomstandigheden kan worden verklaard²⁵.)

De context waarin het anarchisme gedijde, was evenwel nooit zo gunstig (omzeggens nergens in West-Europa) dat zij van het anarchisme een meerderheidsstroming maakte. Een verklaring zoeken in een sterke socialistische partij is ongetwijfeld het probleem verschuiven. De specifieke invloed van het optreden van politie en gerecht lijkt ook secundair ten aanzien van een meer algemene vaststelling (maar geen verklaring) in de zin van: het reformisme is de grondstroom van de arbeidersbeweging in de hoogontwikkelde Europese kapitalistische landen met parlementair-democratische instellingen²⁶.

Een dergelijke stelling, hoe juist ook, is zo algemeen, bijna boventijdelijk van aard, dat ze nog nauwelijks op een concrete historische ontwikkeling lijkt te slaan en doet vergeten wat voor sociaal-economische en politieke verscheidenheid er in het geding was. De vraag rijst bijvoorbeeld in welke mate het Duitse Keizerrijk, dat nochtans de sociaal-democratische partij bij uitstek voortbracht, thuishoorde in dat selecte clubje van 'democratische, westerse' landen. Bij dergelijke 'transnationale' voorstelling van het reformisme dringt zich voor het kleine België in het bijzonder de vraag op in hoeverre zijn beklemd ligging tussen grote mogendheden niet een extra terughoudendheid tegenover revolutionaire dadendrang in de hand heeft gewerkt.

André Mommen stelde zich in zijn geschiedenis van het Belgisch socialisme voor 1914 niet tevreden met een dergelijke algemene uitspraak over het reformisme en zocht naar een verklaring die naar goede marxistische traditie gebaseerd was op een analyse van zijn dragers. Hij vond de verklaring in een aangepaste versie van de leninistische theorie van de arbeidersaristocratie. Het reformisme als "verschijningsvorm van de burgerlijke ideologie en politiek in de arbeidersbeweging" was niets anders dan de ideologie van de arbeidersaristocratie²⁷. De auteur werd in zijn onderneming nauwelijks gehinderd door precieze definities of serieus onderzoek²⁸.

Het is één van de verdiensten van Guy Vanschoenbeek dat hij voor Gent de sociale samenstelling van de socialistische achterban mathematisch-nauwkeurig heeft onderzocht. De Gentse socialisten, de bestuurders van coöperaties en andere 'bureaucraten' van de beweging inbegrepen, waren, zo blijkt, overwegend geschoolde of halfgeschoolde industriearbeiders uit grote bedrij-

ven. Vanschoenbeek stelt verder op basis van kwalitatief onderzoek dat de Gentse sociaal-democratie niet te verklaren valt door het aristocratisch karakter van haar leiding, laat staan haar aanhang, maar veeleer door haar authentiek industrieel-proletarisch karakter. Alvast te Gent was het niet de arbeidersaristocratie die het reformistisch denkpatroon en sociaal-democratisch pragmatisme heeft geïnduceerd in de bredere lagen van de arbeidende bevolking.

Vanschoenbeek ontkent daarbij evenwel niet de invloed van de mentaliteit van een 'secundaire' arbeidersaristocratie waarop Mommen ook had gezeten. Ook dat gegeven lijkt genuanceerd te moeten worden. Herhaaldelijk zien we al dan niet bezoldigde 'kaderleden' van de socialistische beweging, broodbezorgers, bestuurders van coöperaties, partijvoorzitters, secretarissen van ziekenfondsen of vrijdenkersgroepen sympathie betonen voor het anarchisme. Daarbij telkens louter persoonlijke motieven invoeren, kan nog nauwelijks als gezonde achterdocht, maar moet veeleer als paranoia vanwege de historicus geduid worden. Het socialistische kader was ongetwijfeld zeer goed geplaatst om het 'reële socialisme' op zijn kwaliteiten en gebreken te beoordelen. Het lijkt geenszins uitgesloten dat deze ervaringen een rechtzinnig radicalisme vaak in de hand werkten.

Meteen zijn we aan een element van verklaring toe voor de ontwikkeling van het anarchisme: de groei van de socialistische beweging. Bepaalde fasen in die groei blijken het anarchisme bijzondere impulsen te hebben gegeven. De politieke integratie van de BWP waartoe in 1893-1894 de beslissende aanzet werd gegeven, veroorzaakte een duidelijke dissidentie. De 'dissidentie' hoefde echter niet noodzakelijk alleen het partijkader te treffen, maar sloeg evengoed op de brede socialistische aanhang. Zo blijkt na de eeuwwisseling de centralisatie van de vakbeweging in het spoor van de 'economische concentratie' én het uitblijven van parlementaire hervormingen bij toenemende politieke integratie een voedingsbodem te vormen voor een revolutionair syndicalisme dat zich onder invloed van de anarchisten voor een deel buiten de partij ontwikkelde.

Zijn beroep leek een arbeider maar weinig voor te beschikken tot het anarchisme, een woonst in de stad al wat meer, bepaalde momenten in de ontwikkeling van de socialistische beweging mogelijk nog het meest, ofschoon ook dat zeer betrekkelijk is. Blijft dat de Belgische arbeiders met grote meerderheid voor het 'reformisme' - niet alleen het socialistische - daadwerkelijk 'kozen'. Men kan dat kwantitatief onderzoeken. Met de analyse van de mechanismen die de arbeiders tot het reformisme brachten, breekt evenwel het kwalitatieve, 'speculatieve' moment in het onderzoek aan. Het pakket concrete hervormingen dat de BWP voorstond, bleek de Belgische arbeiders ten enenmale meer te bekoren dan de anarchistische revolutie. Een al dan niet vaag besef van de weinig riantte ligging van België tussen een trits mogendheden

kon deze voorkeur alleen maar versterken. Wat was het dan dat die koppige anarchistische, revolutionaire minderheid bewoog? Wat onderscheidde hen ten slotte van hun socialistische broeders?

Hun leeftijd was het ook al niet²⁹. Bestond er misschien zoiets als een psychische voorbeschikking die individuen van totaal uiteenlopende horizonten naar een gemeenschappelijk anarchistisch doel dreef? Het is verleidelijk zoiets te veronderstellen, te meer daar we in de figuur van A. Hamon over een 'socioloog-psycholoog' beschikken die behalve een *Psychologie du militaire professionnel* (1894) ook een *Psychologie de l'anarchiste-socialiste* (1895) schreef. De wetenschap was toen uiteraard niet wat ze nu is, hoewel de omvang van de steekproeven waarmee psychologen ook heden ten dage werken, in de ogen van de historicus soms bepaald klein schijnt. Hoe dan ook, de omvang en de samenstelling van de steekproef waarop Hamon zich steunde, lijken niet aan moderne wetenschappelijke criteria te beantwoorden. En de gegevens die Hamon in zijn *Le socialisme et le congrès de Londres* (1896) over het Belgisch anarchisme verstrekt, zijn niet van die aard dat ze dit wantrouwen meteen kunnen wegnemen.

Blijft evenwel dat Hamon tientallen anarchisten uit diverse landen ondervraagd heeft, wat ongetwijfeld een fraai document humain heeft opgeleverd. Daarbij komt dat Hamon zijn onderzoek met een zekere sympathie voor het onderwerp bedreef. Dit soort inlevingsvermogen gaf hem na al die jaren bekeken - hoe vreemd het ook moge klinken - een wetenschappelijke voorgrond op de antropometrie van Lombroso. We merken in dat verband overigens graag op dat als het in de praktijk al ondoenbaar is om van de gemiddelde activist de reële, concrete arbeidsvoorwaarden te kennen, dit dan zeker geldt voor meer intieme 'psychologische' aspecten van zijn biografie. Hamon onderscheidt diverse kentrekken die samen het wezen van de "anarchiste-socialiste" uitmaken. Om te beginnen hadden de anarchisten een rebelse natuur gemeen. Nauw daarmee samenhangend waren hun vrijheidsdrang en hun cultus van het ego; in sommige gevallen leidde dit tot illegalistische afwijkingen. Even fundamenteel was hun uitgesproken naastenliefde en grote gevoeligheid. Dit kon eventueel omslaan in haat: "L'on veut faire tout le bonheur, ou si cela ne se peut ainsi, tout le malheur de ce qu'on aime."³⁰ Er was echter meer. Bepalend ook voor de psychologie van de anarchist was zijn rechtvaardigheidsgevoel, zijn logische geest en zin voor studie en ten slotte zijn bekeersijver. Maïtron voegt aan deze typering een element toe dat eigenlijk aansluit bij hun ik-gevoel. De anarchisten bezitten het trotse zelfbewustzijn van wie de waarheid in pacht meent te hebben. Voor de anarchist was het superioriteitsgevoel ten aanzien van zijn meester best een geseling waard. Hamon besluit zijn psychologie met de opmerking dat, op zijn vrijheidsdrang na, de anarchistische socialist zich in niets onderscheidt van de autoritaire socialist. Maïtron merkt daarbij zuinig op dat het juister is te stellen dat enkel een ver-

schillende opvatting van de vrijheid de beide socialisten scheidt³¹. Wie zal het zeggen?

Op meer dan één vraag blijven we het antwoord schuldig. Dat geldt niet alleen voor geschiedenissen als die van het anarchisme waarvoor de bronnen schaars zijn. Zelden is het de historicus gegeven zich een beetje een exacte wetenschapper te voelen. Zonder dat men daarbij moet vervallen in een narrativistische reductie van de geschiedenis als een hersenspinsel van de historicus, menen we toch te mogen poneren dat de historicus 'betekenis toevoegt' aan de 'gegevens', dat hij betekenisverbanden construeert³². Dit is zeker oorbaar. Alleen moet de historicus zichzelf en zijn publiek er rekenschap van geven. Bescheidenheid siert ook de historicus. Door hun redelijkheid, hun intellectuele overtuigingskracht worden dergelijke constructies vaak verabsoluteerd of worden dusdanige 'verbanden' gelegd dat het concrete verleden erbij verdwijnt of verminkt wordt. Er doen ongetwijfeld nog vele andere axioma's behalve over het aristocratisch reformisme en het kleinburgerlijk anarchisme - twee tegenstrijdige produkten van een zelfde geest? - de ronde. Wat het anarchisme (in België) aangaat, hebben we door een zo scrupuleus mogelijk onderzoek de vele vragen en de minder voor de hand liggende antwoorden pogen samen te brengen.

De zelfbeperkingen van het (Belgisch) anarchisme

Het Internationaal Werkliedenverbond betekende een mijlpaal in de geschiedenis van de arbeidersbeweging. Ook in België verenigde deze Eerste Internationale op het einde van de jaren 1860 een waaier van arbeidersverenigingen in één revolutionaire beweging. Van deze bonte verzameling van arbeidersgroepen werd verwacht dat ze het organisatorisch kader van de toekomstige samenleving zouden leveren. In dat licht leek hun pragmatische werking dan ook best verzoenbaar met het principiële streven naar een socialistische maatschappij. Deze beweging stond op haar onafhankelijkheid ten opzichte van burgerlijke groepen, hield zich buiten de officiële politiek en had integendeel de opbouw van een tegenmaatschappij van arbeiders voor ogen.

Op internationaal niveau werd begin de jaren 1870 de tegenstelling tussen 'autoritaire' rond Marx en 'anti-autoritair' rond Bakoenin op de spits gedreven. Op het Haagse congres van 1872 stemden de Belgische vertegenwoordigers tevergeefs mee tegen de uitsluiting van Bakoenin uit de Internationale. In 1873 sloot de Belgische federatie aan bij de Anti-autoritaire Internationale van Saint-Imier. Breekpunten tussen de beide socialistische strekkingen vormden de organisatie van de arbeidersbeweging en de rol van de staat in het revolutionair proces. De anti-autoritair wisten de arbeidersbeweging op een gedecentraliseerde, federalistische leest te schoeien. De Interna-

tionale die
zijn. De an
ten. De ve
voor hen
schaffing v
maatschap

Al be
vakbeweg
door-de-w
zou daar n
genover s
dagelijkse
paganda.
neergaand
terugval v
door-de-w
haar kant
ernstige b
twistbaar
ningen g
mocratisch

In hu
mijn. Met
in hun te
voor een
woordig
Brabant
vormden
de grond
ging wa
ging wa
len. Er v
en. Re
toritair
Union
schijde
zoude
Union
tegen
tende
1870
begre
den

tionale diende in die optiek een losse federatie van zelfstandige groepen te zijn. De anti-autoritaireren toonden zich bovendien onverzoenlijke anti-etisten. De verovering van de staat langs politieke weg was een tussenfase die voor hen onaanvaardbaar was. De revolutie diende de onmiddellijke afschaffing van de staat met zich te brengen en meteen ook de inrichting van de maatschappij van onderuit door middel van vrije verenigingen.

Al begin de jaren 1870 evenwel groeiden ook in België Internationale en vakbeweging uit elkaar. Een meer zelfzekere vakbeweging voelde in haar door-de-weekse praktijk steeds minder de noodzaak van een 'ideologie' en zou daar na de Parijse Commune van 1871 zelfs uitgesproken weigerachtig tegenover staan. De Internationalisten dan weer wezen op de onmacht van de dagelijkse economische strijd en legden het accent op de revolutionaire propaganda. Tegelijk voerden ze een ontvetting van de Internationale door. De neergaande conjunctuur die zich vanaf 1873 aftekende, ging gepaard met een terugval van de arbeidersbeweging en met haar van de Internationale. De door-de-weekse arbeidersstrijd bleek steeds meer onmachtig; de revolutie van haar kant liet op zich wachten. Inmiddels vertoonde de Belgische federatie ernstige barsten. Het zwaartepunt van de revolutionaire stroming lag onbetwistbaar in Wallonië en dan vooral rond Verviers. In Brussel waren de meningen grondig verdeeld en in Gent en ook Antwerpen kreeg een sociaal-democratische strekking zonder meer de overhand.

In hun visie werd het socialisme tot een verwachting op middellange termijn. Meteen lag het belang van de veelheid van arbeidersgroepen niet meer in hun toekomstige rol in de socialistische samenleving, maar in hun strijd voor onmiddellijke hervormingen en speciaal voor de politieke vertegenwoordiging van de arbeiders. De Vlaamse Socialistische Arbeiderspartij, de Brabantse Socialistische Partij in 1877, de Belgische Socialistische Partij in 1879 vormden evenveel pogingen van de 'reformisten' om een politieke partij van de grond te krijgen; ze strandden allemaal door de mislukking van de beweging voor het algemeen stemrecht in 1880. De hypotheek die op deze beweging woog, was tweevoudig. Er was de afwijzing van de progressieve liberalen. Er was ook de revolutionaire oppositie (tot binnenin de vermelde partijen). Revolutionaire socialisten en anarchisten - want zo noemden de anti-autoritaireren zich steeds meer - verenigden zich met name in 1880-1881 in de Union Révolutionnaire. Het fiasco van de socialistische stemrechtbeweging stijfde de progressieve liberalen in hun afwijzende houding; in hun schaduw zouden de gematigde socialistten de volgende jaren moeten opereren. De Union Révolutionnaire kon van dit alles echter geen gebruik maken: interne tegenstellingen over de rol van staat en politiek, organisatorische zwakte en tenslotte het uitblijven van de revolutie deden haar de das om. Begin de jaren 1880 bleef de aanhang van zowel reformisten als revolutionairen plaatselijk beperkt. Noch de reformisten, noch de revolutionairen slaagden erin een bredere arbeidersbeweging in het leven te roepen.

De socialistische beweging leek tijdens de eerste helft van de jaren tachtig plat te liggen. Toch waren er tekenen van een nakend herstel. Door de ontwikkeling van coöperaties legden de socialisten (in de 'enge' reformistische betekenis van het woord zoals die zeker in België vanaf dan volop ingang vond) discreet de grondvesten van een nieuwe partij. Een bijkomende impuls ging uit van de uitbreiding in 1883 van het stemrecht voor de gemeenteraadsverkiezingen tot zogenaamde bekwaamheidskiezers. De politieke werkliedenbonden die naar aanleiding daarvan ontstonden, lagen mede aan de basis van de Belgische Werkliedenpartij die in 1885 werd opgericht. De BWP profiteerde onweerlegbaar van de politisering van de Brusselse handwerkers, bij wie de economische crisis zich steeds meer liet gevoelen. De manier waarop de partij de daaropvolgende moeilijke jaren doorkwam, liet grote mogelijkheden vermoeden. Midden de jaren tachtig leek de strijd tussen socialisten en anarchisten al een definitieve wending genomen te hebben. De anarchisten waren zelfs niet meer op achtervolgen aangewezen. Voor de anarchistische beweging was enkel nog een rol in de oppositie weggelegd. Als dusdanig zou ze tot aan de Eerste Wereldoorlog wel de belangrijkste uitvalsbasis worden voor de kritiek die de BWP op haar linkerkant te verduren kreeg.

De sociale beroering van 1886 tekende de BWP grondig in haar doctrine en praktijk. De gebeurtenissen sterkten haar in haar afwijzing van ongecontroleerde bewegingen zonder organisatie of project, in haar keuze voor de geleidelijke, reformistische weg. Tegelijk nam de partij het wapen van de algemene staking op in haar politiek arsenaal. Daarmee deed ze een tegemoetkoming aan het potentieel radicalisme van vooral haar Waalse publiek en hield ze bovendien een stok achter de parlementaire deur. Dat proces verliep niet zonder vallen en opstaan. Er waren in 1887-1888 voornamelijk in de Borinage de republikeinse dissidenten rond Defuisseaux, die mede aan de basis van 'wilde' stakingsbewegingen lagen. Er was ook de Luikse regio waar de socialisten het terrein moesten delen met republikeinen en anarchisten en waar deze laatsten zelfs enige voet in huis hadden bij de BWP.

Tijdens de jaren tachtig kwamen echter al ten volle de beperkingen tot uiting die het anarchisme in België tijdens haar verdere ontwikkeling zouden bepalen. Binnen de anarchistische beweging verdween samen met de vakbeweging de algemene staking als revolutionaire koppeling tussen pragmatische vakbondswerking en socialistisch toekomststreven naar de achtergrond. Mede onder invloed van het Russische nihilisme kwam daarvan aan het einde van de jaren zeventig de propaganda van de daad, zeg maar het terrorisme, in de plaats. De revolutie werd niet langer beschouwd als een frontale veldslag, maar als een heimelijke partizanenoorlog. Individuele acties moesten afdwalingen in politieke zin vermijden. Deze tactiek evenwel bleef in België, net zoals in Frankrijk trouwens, tot de jaren negentig grotendeels dode letter.

Het zwaartepunt van de anarchistische activiteit lag al die tijd veeleer in

de zogenaamde propa-
die de anarchisten le-
bijzonder de beweging
eerste plaats een neg-
Voor haar ontwikke-
seling niet weinig al-
dat na 1900 - zij het
bondsterrein. Aan
het luchtledige, he-
tuur en de ontwikke-
het socialisme - n-
te zijn werkt de an-
schillende sociale
klimaat resulteerde
conjunctuur aan-
gingen deze an-
aan. De inge-
waren klassiek
beidersstaat was
misme was an-
smeden.

De aan-

De maatsch-
had op het
derzaam. G-
duktiemid-
worden. W-
meente w-
geen mis-
bres ge-
oogster-
hun an-
vollem-

De
maatsch-
sch-
en-
en-
en-
en-
en-
en-
en-
en-

de zogenaamde propaganda van het woord, en dan vooral in de ideeënslag die de anarchisten leverden tegen het politieke reformisme van de BWP, in het bijzonder de beweging voor het algemeen stemrecht. Hun project was in de eerste plaats een negatief, anti-reformistisch, in elk geval een afgeleid project. Voor haar ontwikkeling was de Belgische beweging zeker vóór de eeuwwisseling niet weinig afhankelijk van de politieke activiteit van de BWP, zoals ze dat na 1900 - zij het minder direct - ook was van de socialistische actie op vakbondsterrein. Anarchisten en socialisten opereerden hierbij uiteraard niet in het luchtledige, hoewel alvast het verband tussen de economische conjunctuur en de ontwikkeling van het anarchisme in België - en overigens ook van het socialisme³³ - niet voor de hand ligt. Verre van een economische abstractie te zijn werkt de conjunctuur in concreto op uiteenlopende wijze in op de verschillende sociale groepen. Gecombineerd met andere factoren als politiek en klimaat resulteert dit in een complex verschijnsel dat we de sociaal-politieke conjunctuur zouden kunnen noemen. BWP en anarchistische beweging ondergingen deze conjunctuur, maar gaven er door hun optreden tegelijk vorm aan. De ingrediënten in de anarchistische kritiek op het politieke socialisme waren klassiek. Het algemeen stemrecht zou de burgerlijke staat door een arbeidersstaat vervangen, het zou een nieuwe politieke kaste creëren. Het reformisme was onmachtig, het parlementair spel was op maat van de burgerij gesneden.

De anarchistische propaganda betrof uiteraard ook de sociale revolutie. De maatschappelijke utopie die door de revolutie bewaarheid moest worden, had op het einde van de jaren zeventig samen met de tactiek een wijziging ondergaan. Communisme trad in de plaats van collectivisme: behalve de produktiemiddelen diende ook de produktie zelf gemeenschappelijk bezit te worden. Dit alles volgens het principe: ieder volgens zijn behoeften. De gemeente werd tot bouwsteen van de toekomstige maatschappij uitgeroepen, geen ministaatje, maar "l'expression synthétique de la forme organique des libres groupements humains." Met deze ruime revolutionaire doelstelling oogstten de anarchisten hoegenaamd niet zoveel bijval als de socialisten met hun concrete eis van het algemeen stemrecht. Ze had bovendien het nadeel volkomen in de sfeer van de onwettelijkheid te liggen.

Pers en meetings vormden de belangrijkste anarchistische propagandamiddelen. Vooral de pers was van belang. In de mate dat zij continu verscheen, leverde ze een noodzakelijke ondersteuning voor de meer conjunctuurgevoelige meetings. De anarchistische bladen kondigden activiteiten aan en fungeerden als brievenbus. Op die wijze zorgden ze voor een stuk coördinatie van de werking die bij ontstentenis van enige landelijke organisatie bijzonder welkom was. De gebeurtenissen van maart 1886 kunnen moeilijk als een toepassing van de anarchistische propaganda van de daad beschouwd worden. Als één van hun meetings al de aanleiding tot de troebelen vormde,

dan was dat als het ware ondanks de anarchisten zelf. In 1886 werden de anarchisten door de gebeurtenissen ingehaald. Meer bepaald werd hun organisatorische kwetsbaarheid blootgelegd. De financiële en organisatorische last van de propaganda, in het bijzonder van de pers, bleek erg moeilijk om te dragen. De anarchistische kranten waren - begrijpelijk ook voor uitgesproken 'politieke' strijdbladen - niet zelfbedruipend. In tegenstelling tot de socialistische beweging kon de anarchistische beweging, die hoofdzakelijk op 'politieke', ideologische grondslag rekruteerde, niet bogen op coöperaties. Organisatie was voor de anarchisten enkel toelaatbaar in de vorm van een tijdelijke, vrijwillige vereniging met het oog op de verwezenlijking van heel concrete doelstellingen. De anarchistische organisatie was op alle niveaus erg informeel opgevat: binnen de groepen zelf, tussen de groepen onderling, regionaal en zeker nationaal.

Statuten, toelatingsvoorwaarden, bijdragen zoals in de tijd van de Internationale waren uit den boze. De beweging beperkte zich tot enkele regio's (en dan vooral Brussel, Verviers, Luik) en leed tegelijk aan particularisme. In tegenstelling tot Frankrijk en Nederland bijvoorbeeld kon de Belgische beweging geen (kleine) burgers met voldoende middelen en/of persoonlijkheid aantrekken om bij gebrek aan organisatie toch een regelmatig verschijnende pers te waarborgen. In haar antiburgerlijkheid en zelfs anti-intellectualistisch 'ouvriërisme', kenmerken die de Franse en de Nederlandse beweging veeleer vreemd waren, refereerde de beweging - overigens voor een deel terecht - aan de Eerste Internationale. Het organisatorisch minimalisme was mede ingegeven door de semi-clandestiniteit waarin de anarchisten moesten werken. De minimale organisatie zorgde inderdaad voor een zekere anonimiteit. Dit verhinderde echter niet dat de anarchistische beweging door haar organisatorische en financiële zwakte waaraan de informele structuur in belangrijke mate schatplichtig was, een gemakkelijk slachtoffer werd van het politieel en gerechtelijk optreden. De door de overheid ingezette middelen bleken afdoende: intimidatie van drukkers en eigenaars van vergaderlokalen, uitwijzing van vreemdelingen, inbeslagneming van drukpers en administratie en, niet te vergeten, een behoorlijke reeks veroordelingen. De politie minder, het gerecht zeker legden in hun bestrijding van het anarchisme een vastberadenheid aan de dag die de vergelijking met Frankrijk en tot op zekere hoogte ook Duitsland zeker kon doorstaan. De al meer gestructureerde revolutionair-syndicalistische beweging zou dat na de eeuwwisseling evenzeer ondervinden. De Belgische rechtspraak liet maar weinig ruimte voor het revolutionair en in het bijzonder het antimilitaristische discours. In dat opzicht betekende de wet-Devolder van 1887 hooguit een uitbreiding van het juridische arsenaal dat door een aantal decreten van kort na de Belgische onafhankelijkheid al erg goed gestoffeerd bleek te zijn.

Met de sociale beroering van 1886 kreeg het anarchisme, zijns ondanks,

voor het eerst: gro
wanorde en band
de anarchistische
was een en ander
kam te scheren.
ginnen wezen ze
archisme, op de
en meer speciaal
chisme. Tegelijk
den met conserv
dualisme. hun
ten in de kaart
rische gedachten
meenschapsgew
echter onbruik
kenden meer
molen van de
vocaties vorm
uit de verrega
publicain bleek
van infiltratie
leken de politie
de aanslagen
anarchisme
niet tegen op

Op een ge
licht nooit in
van wat L
luntaristische
loof van de
sociale revolut
ambivalent
schouwden
vattingen
nige tendent

De sm
gen die uit
den de mo
ken. De alg
vise op
politieke d
nadering

voor het eerst grote ruchtbaarheid - zij het in de brede, oneigenlijke zin van wanorde en bandeloosheid, zoals sociale onlusten ook voor het bestaan van de anarchistische beweging werden afgedaan. Voor de conservatieve pers was een en ander een aanleiding om socialisten en anarchisten over dezelfde kam te scheren. Bij de socialisten leidde dit tot een dubbele reactie. Om te beginnen wezen ze op de fundamentele maatschappelijke oorzaken van het anarchisme, op de verantwoordelijkheid van de gevestigde orde. Het socialisme en meer speciaal het algemeen stemrecht gold dan als remedie tegen het anarchisme. Tegelijk distantieerden ze zich van het anarchisme dat ze associeerden met conservatisme en ook politieprovocaties. Met hun egoïstisch individualisme, hun liberalisme bijna, speelden de anarchisten volgens de socialisten in de kaart van de conservatieven. Het anarchisme ging door een onhistorische gedachtengang voorbij aan de noodzaak om bij het volk eerst een gemeenschapsgevoel te ontwikkelen. De anarchie was een mooie utopie, die echter onbruikbaar was in de dagelijkse strijd. De anarchisten tenslotte berokenden meer kwaad aan het socialisme dan aan het kapitalisme. Koren op de molen van de socialisten bij hun herleiding van het anarchisme tot politieprovocaties vormde in 1889 het proces van het zogenaamd groot complot waaruit de verregaande infiltratie van de staatsveiligheid in de Parti Socialiste Républicain bleek. Het dient evenwel gezegd dat we geen ernstige aanwijzingen van infiltratie van de politie in de anarchistische beweging vonden. Overigens leken de politiediensten niet zo snel van de Pourbaix-kater te bekomen. Met de aanslagen van de jaren 1892-1894 vond het gewelddadige imago van het anarchisme onomkeerbaar ingang. Voor de anarchistische beweging viel daar niet tegen op te tornen.

Op een georganiseerde wijze ingrijpen in het revolutionaire proces lag allicht nooit in de bedoeling van de Belgische anarchisten. Enige nuancering van wat Lösche als vierde kentering van het anarchisme ziet, met name de voluntaristische opvatting van de revolutie, is hier op haar plaats. Het groot geloof van de anarchisten in de onvermijdelijke en zelfs spoedige komst van een sociale revolutie verhinderde niet dat ze de revolutie - ondanks een zekere ambivalentie - in de eerste plaats als een fataliteit van het historisch proces beschouwden. Daarbij kwamen ze vaak dicht in de buurt van marxistische opvattingen ter zake. In het algemeen bleek uit een en ander die typisch vrijzinnige tendens tot ver(natuur)wetenschappelijking van het eigen optreden.

De sociale onrust van 1886 en de daaropvolgende grote stakingsbewegingen die uitgroeiden tot algemene stakingen voor het algemeen stemrecht, deden de revolutie nagenoeg honderd jaar na 1789 wel bijzonder nakend lijken. De algemene staking als revolutionair medium won in de anarchistische visie opnieuw aan belang, ook al ging het nu om een algemene staking met politieke doeleinden. In samenhang daarmee werd de noodzaak van een toenadering tot de massa van de arbeiders, alsook van meer coördinatie in de ei-

gen beweging beklemtoond. Meer dan louter propagandistische activiteit impliceerde dat evenwel nog altijd niet.

De jaren 1891-1894 hielden voor de Belgische anarchistische beweging een eerste bloeiperiode en tegelijk een reeks nederlagen in. De beweging beleefde een duidelijke groei. Om te beginnen vonden ze een toenemende bijval bij jongeren. Er waren anarchistische jongerengroepen actief in Brussel, Luik, Verviers en Antwerpen en de Socialistische Jonge Wachten van Brussel, Sint-Joost-ten-Node en andere Brusselse gemeenten, maar ook Mechelen bleken bovendien niet ongevoelig te zijn voor de anarchistische ideeën. Vooral het belang van de Brusselse SJW mag niet onderschat worden. De Jonge Wachten van Brussel waren erg bedrijvig en stonden mede in voor de publikatie van de nationale bladen. Dat nam niet weg dat ze met hun antiparlementair, revolutionair en doorgedreven antimilitaristisch standpunt binnen de Nationale SJW-federatie in een minderheidspositie verkeerden. In Vlaanderen, in het bijzonder in Mechelen, maar ook in Brussel vormde de SJW zeker een voedingsbodem voor het anarchisme. In Brussel, Verviers en Luik bleek het anarchisme ook in vrijdenkerskring een voet in huis te hebben en in de twee eerste steden ontplooiden de anarchisten tevens een culturele werking. Dan leek de vakbeweging nog het terrein waar ze het minst invloed konden uitoefenen. In de eerste helft van de jaren negentig legden de anarchisten ten slotte de 'territoriale' basis voor hun verdere actie. Brussel bleef vooralsnog het centrum van de beweging. In Wallonië kregen de anarchisten behalve in Verviers en Luik voet aan de grond in Charleroi en in mindere mate in de Centre en zelfs in de Fagne. In Vlaanderen groeide het 'sporadisch' anarchisme van de jaren tachtig in Antwerpen en Gent uit tot een constante, waarbij Mechelen de eerste twee steden zelfs overvleugelde en ook andere centra tijdelijk werden aangestoken.

In 1893, in de hitte van de strijd voor het algemeen stemrecht, leken de Brusselse pogingen te slagen om te komen tot een revolutionaire frontvorming, althans aan Vlaamse zijde. Het verloop van de stemrechtcampagne met haar nadruk op het parlementair spel en partijdiscipline, en het onvolkomen stemrecht dat uiteindelijk uit de bus kwam, gaven in Vlaanderen aanleiding tot een antipolitieke, revolutionaire dissidentie binnen de BWP. Vertegenwoordigers uit Antwerpen, Boom, Willebroek, Mechelen en Leuven kwamen tot driemaal toe in congres bijeen met Brusselse dissidenten (Jonge Wachten en andere) en anarchisten. Van de Revolutionaire Socialistische Partij die de congresgangers voor ogen hadden, kwam in de praktijk echter niets in huis. De dissidentie, die onder meer in de Antwerpse Wacht ideologisch niet zo diepgaand bleek te zijn, bleef beperkt. Tegelijk verkeerde de Franstalige anarchistische beweging in ademnood. De anarchisten hadden de voorbije jaren een tot dan ongeziene propagandistische inspanning geleverd in de hoop aan de algemene stakingen voor het algemeen stemrecht een revolutionaire wending

te kunnen geven. Van 1893 en de socialistische derlaag. De beweging in binnen- en buitenland.

De aanslagen in Brussel dan bijvoorbeeld die perament nooit ont in het mijnbekken van zich overigens fund groepswijze en a goed als in Frankrijk propagandistisch en discussie werd gespiraal van politieke; een spiraal die psychose die in de voel van isoleren politie, socialistische dariteit met de be delijk eerherstel in propagandisten af.

Zeker een figuur moedige, onbaats martelaarschap en ste wees er mogelijk kere sympathie te gelegenheid en st werd gewaarschu geweld mocht ni maken: enkel het gen. De Belgische schillen te zeer te ren gesloten. Een beweging en -be bepaald lankom een ontbrak elke toedoen van de B.

In de eerste 'terugkeer naar zien van Frankrijk de anarchistische grotendeels ges

te kunnen geven. Voor hen betekende het algemeen meervoudig stemrecht in 1893 en de socialistische intrede in de Kamer in 1894 ontegenzeggelijk een nederlaag. De beweging ondervond bovendien de terugslag van het terrorisme in binnen- en buitenland.

De aanslagen te Luik in 1892 waren eigenlijk minder verbazingwekkend dan bijvoorbeeld die te Parijs. De Luikse redenaars hadden hun explosief temperament nooit onder stoelen of banken gestoken en de springstoffen waren in het mijnbekken ruim voorhanden. De Luikse terroristen onderscheidden zich overigens fundamenteel van hun buitenlandse tegenhangers door hun groepsgewijze en onbloedige aanpak. Dat neemt niet weg dat in België net zo goed als in Frankrijk de terroristische acties een verlate echo waren van een propagandistisch concept dat binnen de beweging al een tijdje grondig ter discussie werd gesteld. Deze terroristische opstoot was het resultaat van een spiraal van politionele en gerechtelijke actie en navenante anarchistische reactie; een spiraal die bovendien nog versterkt werd door de regelrechte bompsychose die in de media geschapen werd, alsook door het toenemende gevoel van isolement bij de anarchisten. De gezamenlijke vijandschap van pers, politie, socialisten deed de anarchisten de rangen sluiten. Een gevoel van solidariteit met de bommengooiers zorgde in de anarchistische pers voor een tijdelijk eerherstel indien niet van de propaganda van de daad, dan toch van de propagandisten zelf.

Zeker een figuur als de Luikenaar Moineau, die naar voren trad als een moedige, onbaatzuchtige en geenszins blinde wreker, leende zich voor het martelaarschap en noopte zelfs de socialistische pers tot nuancering. Dat laatste wees er mogelijk op dat Moineau cum suis in arbeiderskringen op een zekere sympathie konden rekenen. Het terrorisme was in België een Luikse aangelegenheid en stootte onder meer in Brussel op de nodige bedenkingen. Er werd gewaarschuwd voor een mogelijke vervreemding van de arbeiders. Het geweld mocht niet gepersonaliseerd worden, noch onschuldige slachtoffers maken; enkel het collectieve geweld tegen de instellingen was te rechtvaardigen. De Belgische anarchisten hoedden er zich evenwel voor hun meningsverschillen te zeer te laten blijken; alvast voor de buitenwacht werden de gelederen gesloten. Hoe dan ook, het gerechtelijk optreden onthoofdde de Luikse beweging en - belangrijker nog - maakte de anarchistische pers, die zich toch bepaald lankmoedig had getoond tegenover de terroristen, monddood. Met een ontbrak elk forum om het belangrijke debat dat eerder hoofdzakelijk door toedoen van de Brusselaars was ingezet, een verlengstuk te geven.

In de eerste plaats liep de discussie over de concrete uitwerking van de 'terugkeer' naar de arbeidersbeweging en dan vooral de vakbonden ten aanzien van Frankrijk jaren vertraging op. Bovendien werd ook het gesprek over de anarchistische organisatie - "entente" in het anarchistisch spraakgebruik - grotendeels gestaakt. De beoogde samenwerking betrof weliswaar enkel de

propaganda, de ontwikkeling van een landelijk blad vooral, en gold zeker geen georganiseerde interventie in het revolutionaire proces. Van belang was evenwel de optie om deze samenwerking enigszins te structureren en niet alleen van goede wil en inzet te laten afhangen. De bescheiden resultaten die eind 1892 met de principiële goedkeuring van een nationale federatie werden geboekt, waren wel erg efemeer. Twee jaar later bleef er al niets van over.

Inmiddels bewerkstelligden de socialisten op internationaal en nationaal vlak een maximale scheiding met de anarchisten. Het Brusselse congres van 1891 vormde een etappe in het proces van uitsluiting van de anarchisten op de internationale socialistische congressen, dat in Londen in 1896 definitief zijn beslag kreeg. Op nationaal vlak vormde de betrekkelijke gastvrijheid van de Luikse socialistische beweging ten aanzien van de anarchisten een uitzondering en zelfs aan deze openheid kwam tengevolge van de aanslagen voorlopig een einde. In 1893 bracht de BWP ook voor het eerst een brochure uit over (tegen) het anarchisme; de partij nam het anarchistisch gevaar blijkbaar ernstig.

In Frankrijk had het terrorisme niet alleen tot repressie geleid, maar vormde het een essentieel aspect van de aantrekkingskracht die van het anarchisme in de jaren negentig op de culturele avant-garde uitging: "Qu'importe l'acte, pourvu que le geste soit beau!" In België vermochten de anarchisten de avant-garde - althans de Franstalige - minder te bekoren. Eekhoud, Verhaeren en anderen koketteerden in Parijs met het anarchisme, maar bezochten in Brussel het Volkshuis. Dit grote verschil tussen Frankrijk en België had zowel met de socialisten als met de anarchisten in beide landen te maken. In tegenstelling tot Frankrijk was het socialisme in België niet versnipperd over verschillende partijen en kon het bovendien bogen op een belangrijke inbreng van kunstzinnige burgers. De Belgische anarchistische beweging van haar kant miste uitstraling, miste aantrekkelijke figuren. Het was een uitgesproken proletarische beweging van arbeiders uit ambachtelijke en industriële sectoren. Haar zelfbeeld was navenant. De antiburgerlijke houding die daarmee gepaard ging, werd gevoed door het 'reformisme' van de BWP. De anarchisten achtten 'burgerlijke' elementen in ruime mate verantwoordelijk voor dit reformisme. Deze 'schadelijke krachten' waren zowel binnen (Vandervelde en anderen) als buiten de BWP (de progressieve liberalen) werkzaam. De wijze waarop de socialistische leiding en de progressisten de algemene staking van 1893 'beheersten', vormde van dit 'burgerlijk reformisme' een voorlopig hoogtepunt.

De komst van de Franse sterintellectueel en anarchist Elisée Reclus in 1894 als gasthoogleraar aan de Brusselse universiteit zorgde niet voor het boegbeeld waaraan de plaatselijke beweging in vergelijking met zusterbewegingen duidelijk nood had. Reclus' ideaal van individuele morele en intellectuele verheffing was moeilijk te verzoenen met de door-de-weekse actie van

een proletaris-
nis was de ar-
houden. De k-
nair ongedul-
dende weten-
konden dan-
kwam na de
de in de stic-
van deze vrij-
de figuur van
uit een heerl-
selijke anarch-
in de ogen v-
gerlijk reform-
erg dicht bij e-

In Vlaam-

zinnige en k-
geenszins ge-
Van nu en str-
lommen voor-
sche stroming-
scheiden van
de antiparite-
men resulte-
recht aanle-
een koppig-
dit uiteen-
een vrij sta-
werk bood-
punt voor-

De an-

de BWP ge-
land enke-
en het B-
derland-
ook ge-
Nederl-
waaron-
specif-
sake an-
pende-

h-

een proletarische anarchistische beweging, waarvan het de grote bekommernis was de arbeiders uit de invloedssfeer van de parlementaire socialisten te houden. De kleinere kantjes van een dergelijke 'politieke' strijd én revolutionair ongeduld waren de integrale revolutie in de geesten die de ouder wordende wetenschapsman Reclus voorstond vreemd. De Belgische anarchisten konden dan ook niet profiteren van de sympathiebeweging die op gang kwam na de verdaging van de cursus van Reclus en die uiteindelijk uitmondde in de stichting van de dissidente Université Nouvelle. De belangstelling van deze vrijzinnige, burgerlijke, intellectuele kringen gold in de eerste plaats de figuur van Reclus en zijn verheven ideaal - het anarchisme was dan hooguit een heerlijke utopie voor later -, maar zeker niet de activiteit van de plaatselijke anarchistische beweging. De ontknoping van de zaak-Reclus vormde in de ogen van de Belgische anarchisten een nieuwe illustratie van het 'burgerlijk reformisme'. Antiburgerlijkheid en anti-intellectualisme kwamen dan erg dicht bij elkaar te liggen.

In Vlaanderen lagen de kaarten enigszins anders. Een aantal jonge vrijzinnige en kunstminnende flaminganten uit Brussel en Antwerpen waren geenszins gecharmeerd van het Belgische socialisme. De avant-gardebladen *Van nu en straks* en *Ontwaking* openden daarentegen - op zijn Frans - hun kolommen voor het anarchistische gedachtengoed. Die intellectueel-anarchistische stroming bleek geen eendagsvlieg te zijn, maar bleef wel grotendeels gescheiden van de 'proletarische' beweging. 'Vlaams' ook in eerste instantie was de antiparlementaire tot zelfs revolutionaire dissidentie waartoe het onvolkomen resultaat alsook het verloop van de campagne voor het algemeen stemrecht aanleiding gaven. Op sommige plaatsen groeide die dissidentie uit tot een koppige anarchistische oppositie. In Antwerpen, Gent en Leuven kwam dit uiteindelijk neer op een uitzichtloze strijd. In Mechelen ontwikkelde zich een vrij sterke anarchistische tendens, die de socialisten behoorlijk wat weerwerk bood. Deze stad zou tot aan de Eerste Wereldoorlog zowat het brandpunt vormen van het anarchisme in Vlaanderen.

De anarchistische beweging die in Vlaanderen door de dissidentie binnen de BWP gevoed werd, ging aan het ontstaan van het vrije socialisme in Nederland enkele jaren vooraf. In uitstraling echter moest het Vlaamse anarchisme, en het Belgische anarchisme in het algemeen, zeker onderdoen voor het Nederlandse vrije socialisme. Hun socialistische voedingsbodem verschilde dan ook grondig. In vergelijking met de Sociaal-Democratische Bond, waaruit in Nederland het vrije socialisme ontstond, was de BWP een monolithisch blok waarvan de tactiek al grotendeels was uitgeklaard. In Nederland dan weer speelde het charisma van Domela Nieuwenhuis een belangrijke rol in de massale overstap naar het vrije socialisme. De diepere gronden van deze uiteenlopende evolutie zijn moeilijk aanwijsbaar.

In Wallonië, in Luik in de eerste plaats, deed zich met een zekere vertra-

ging, maar meteen veel sterker dan in Vlaanderen een reactie voor tegen parlementarisme en partijdiscipline in de BWP. Het leek alsof aan elke bloeiperiode van het anarchisme een incubatieperiode moest voorafgaan. Met de intrede van de socialisten in de Kamer der Volksvertegenwoordigers ging de BWP duidelijker dan ooit de parlementaire toer op. Een logisch uitvloeisel van deze oriëntering was dat de partij zich volop begon te mengen in de strijd om de evenredige vertegenwoordiging. Met een dergelijk kiesstelsel zouden de liberalen als go-between tussen conservatieven en socialisten kunnen blijven bestaan, maar tegelijk zou het op termijn elke coalitie overbodig maken. De parlementaire politiek leidde tot een verstrakking van de partijtucht. Zo besliste de Luikse federatie dat leden van de partij niet meer openbaar in de contramirine mochten gaan met socialistische verkozenen of progressistische bondgenoten. Dit initiatief stootte op de kritiek van comitélid dokter Lucien Hénault. Het was een voorbode van nakende onenigheid. Inmiddels hadden een aantal liberalen met de meerderheid de invoering van een evenredige vertegenwoordiging goedgekeurd zonder daar zoals overeengekomen de eis van het algemeen stemrecht aan te koppelen. De socialistische leiding had daar tot verbazing van heel wat aanhangers echter geen strijdpunt van gemaakt.

In de zomer startte Hénault de publikatie van *Le Réveil des travailleurs* dat steeds meer uitgesproken anarchistische standpunten zou vertolken en zeker in het Luikse een serieuze weerklank vond. Onder impuls van Hénault werd ook de Cercle d'Etudes Sociales opgericht die in de de gebouwen van de coöperatie La Populaire bijeenkwam. Deze initiatieven werden ernstig genomen, getuige daarvan de dringende oproep van de Algemene Raad in mei 1901 aan de federaties om wie van zijn partijlidmaatschap gebruik maakte om de beginselen, het programma en de tactiek van de BWP aan te vallen, resoluut uit te sluiten, alsook om geen zalen meer ter beschikking te stellen van anarchistische sprekers. In Luik zelf hadden de parlementariërs het pleit evenwel nog niet gewonnen. Er kwamen twee algemene vergaderingen aan te pas vooraleer het dwingend advies van de Algemene Raad, dat in het bijzonder Lucien Hénault viseerde, in 1902 een verlengstuk kreeg op het Luikse regionale vlak. De beslissing was des te duidelijker: het algemeen stemrecht én het parlement vormden essentiële actiemiddelen van de partij; elke tegenspraak daarvan in het openbaar diende de uitsluiting tot gevolg te hebben. Een belangrijke minderheid stemde tegen, maar nooit voordien was het anarchisme in België zo officieel door de BWP gebrandmerkt.

Uit de hele controverse bleek uitdrukkelijker dan ooit de grote spanning in het charter van Quaregnon, het ontbreken van elke 'strategische' band tussen enerzijds de behoorlijk revolutionaire beginselverklaring en anderzijds het pragmatische hervormingsprogramma. Het was dat laatste dat in praktijk de strategie van de partij bepaalde, daarin lag de strategie impliciet besloten, ook al kon de beginselverklaring het tegendeel doen vermoeden. De hele zaak

bracht bovendien
sie binnen de par
archisme - schijn

De uitsluiting
fleurde. Sinds de
men over de an
den. Met erigen
een werd de be
1905 vormde de
onmiddellijke
ten. Na de voo
het om een we
distische vlak
tingsvoorwa
af van de lib
Eerste Intern
wou zijn oeg
ten: zij moest
sche herbon

Met dit
de organisat
de basis van
en van de li
international
ook geen li

De oo
verzekeren
ook redact
openbaar
CCO ident
het ambie
dermenit
zelfbewo
uiteindeli
organisat
genstelli
len. In v
legalisat
in de li
weinig

De
archist

bracht bovendien wel bijzonder duidelijk het gebrek aan theoretische discussie binnen de partij aan het licht. Het Belgisch socialisme - inbegrepen het anarchisme - schitterde niet door zijn 'diepgang'.

De uitsluiting nam niet weg dat vooral in Luik het anarchisme weer opfleurde. Sinds de eeuwwisseling was dan ook weer het debat op gang gekomen over de organisatie van de beweging en de oriëntering naar de vakbonden. Met enige vertraging vielen eindelijk de eerste resultaten te noteren. Meteen werd de beweging ook weer radicaal aan haar beperkingen herinnerd. In 1905 vormde de crisis waarin het gezaghebbende blad *L'Insurgé* verkeerde de onmiddellijke aanleiding om de Groupement Communiste Libertaire te stichten. Na de voorgaande schuchtere pogingen om een federatie te vormen, ging het om een wel erg verregaand organisatorisch experiment, dat het propagandistische vlak al vlug oversteeg. Met zijn beginselverklaring, statuten, toelatingsvoorwaarden, contributie, comité en secretaris-generaal stond de GCL ver af van de libertair-communistische orthodoxie die met de teloorgang van de Eerste Internationale op het stuk van organisatie opgeld had gedaan. Thonar wou zijn organisatie nochtans enkel openstellen voor de libertaire communisten; zij moest vooral voor de syndicalisten onder hen voor de nodige ideologische herbronning zorgen.

Met dit initiatief plaatsten de Belgen zich bij de Duitsers aan de spits van de organisatiegerichte anarchisten in Europa. Zij lagen bovendien mede aan de basis van het internationaal anarchistisch congres van 1907 in Amsterdam en van de Internationale die daar gesticht werd. De GCL zelf mocht echter het internationaal congres niet meer meemaken; de Internationale was overigens ook geen lang leven beschoren.

De GCL faalde tot zelfs in zijn oorspronkelijke doelstelling, namelijk het verzekeren van een landelijke periodieke pers. Financieel lukte dit niet, maar ook redactioneel niet. Persoonlijke en tactische tegenstellingen kwamen in de openbaarheid. Voor een meerderheid van de Belgische anarchisten bleek de GCL ideologisch en praktisch te hoog gegrepen. De groep die overbleef, kon het ambitieuze initiatief noch financieel noch organisatorisch dragen. De onderneming van Thonar ging ten onder aan een te voortvarende hang naar zelfbevestiging, een gebrek aan allure en bureaucratische trekjes. De GCL deed uiteindelijk meer kwaad dan goed. Hij lokte bij de Belgische anarchisten een organisatievijandige reactie uit die mede gevoed werd door persoonlijke tegenstellingen en een generatieconflict. Tegelijk liet zich een oud zeer gevoelen. In 1909 lokte de zaak-Hartenstein een diepgaande controversie uit over illegalisme (en terrorisme). De verwijdering binnen de beweging werd erdoor in de hand gewerkt. De volgende pogingen tot federatie zouden nog maar weinig om het lijf hebben.

De afloop van de algemene staking van 1902 vormde na 1893 voor de anarchisten de definitieve bevestiging dat een algemene staking met politieke

doeleinden maar weinig revolutionaire mogelijkheden bood. Terzelfder tijd groeide echter het geloof in de revolutionaire economische algemene staking. Het voorbeeld van de Franse CGT werkte hier inspirerend, alsook in eigen land - in 'negatieve' zin - het socialistisch streven naar centralisatie van de vakbeweging. Over de concrete modaliteiten van een anarchistische actie in de vakbonden was evenwel het laatste woord nog niet gezegd. De principiële revolutionaire opstelling van de anarchisten bleef een tussentijds actieprogramma bemoelijken. De verbinding tussen het dagelijks vakbondswerk en het verre revolutionaire ideaal bleek in de praktijk niet zo vanzelfsprekend te zijn. Toch leken de voorstanders van een effectieve deelname aan de vakbeweging het meer en meer te halen van de 'orthodoxen' die met een toetreding tot de bonden vooral propagandistische intenties hadden.

Het debat over de syndicale oriëntering kreeg uiteindelijk zijn beslag. In 1905 werd ook in België een Confédération Générale du Travail gesticht. De organisatie steunde hoofdzakelijk op twee bescheiden pijlers: de Fédération Syndicale Révolutionnaire des Mineurs du Bassin de Charleroi en de Luikse interprofessionele Fédération du Travail die mijnwerkers, houtbewerkers en nog enkel andere beroepsgroepen omvatte. De deelnemende bonden hadden diverse redenen om afstand te nemen van de BWP. Om te beginnen wezen ze een politieke bevoogding van de vakbeweging af. Ze verzetten zich tegen haar centralisatie en de daarmee gepaard gaande organisatie op meervoudige grondslag. Dit alles kon de strijdbaarheid van de vakbeweging alleen maar aantasten. De revolutionaire mijnwerkersbonden meer bepaald toonden zich teleurgesteld over de resultaten van het parlementair initiatief inzake sociale hervormingen.

De nieuwe vakbondskoepel beoogde de vereniging van alle arbeiders op louter economische grondslag, maar dat belette niet dat zij tegelijk hun integrale ontvoogding voorstond. In die zin moest het antimilitarisme dat *L'Action directe*, het orgaan van de CGT, predikte onder meer begrepen worden. Op zijn Frans werd enkel voor de propaganda een centrale kas opgericht. Men koesterde geen enkel vertrouwen in het parlement: enkel directe actie vermocht sociale hervormingen af te dwingen. Zo poogde de Confédération - tevergeefs - in 1906 en 1907 met haar campagne voor de achturedag de socialistische mijnwerkersfederatie ertoe te brengen een algemene staking uit te roepen.

Niet onterecht beriep deze revolutionair-syndicalistische stroming er zich op in de lijn van de Eerste Internationale van het einde van de jaren 1860 te werken. De CGT hield het niet lang vol; ze leek maar weinig aangepast aan de Belgische situatie van na de eeuwwisseling. Een vermoeden van 'onaangepastheid' rijst overigens ook ten aanzien van de Eerste Internationale zelf, waarvan het succes ondanks de grote weerklank maar van korte duur was.

Gerechtigde vervolgingen legden een zware financiële en organisatori-

sche hypothe-
meteen op d
de opsloupi
lutionaire B
geboren mit
een te sterk
betekende d
Maar ook h
toen bleek d

De rev
gekomen, w
ging ontsta
Daarbij kw
leken te bou
teiten van d
naal niveau
tactisch naar
anarchistisch
oversteeg. D
tisch ideaal
pij worden h
het anarchis
stond. Hoe d
de ambvalen
ideaal aan d
driet zelfbe
was een polit
geenszins wa
zo weinig su
ven er voor

Het term
weging een
zigheid van
Frankrijk had
maken met d
Dat een en
weging die
zijn we niet
Pelloutier en
vakbondstrad
hun gelijke
ger de nawe

sche hypotheek op de revolutionaire mijnwerkersfederatie van Charleroi en meteen op de hele CGT. In 1907 werd de organisatie de facto ontbonden door de opslorping van haar bonden door het nieuwe, apolitieke maar ook onrevolutionaire Belgisch Vakverbond. Dit Vakverbond was - zeer kort samengevat - geboren uit de weerstand van de Antwerpse diamantbewerkersbond tegen een te sterke binding van de vakbeweging met de BWP, wat echter geenszins betekende dat zijn leiders de politieke actie van de BWP niet genegen waren. Maar ook het Belgisch Vakverbond zat al vlug op een dood spoor, met name toen bleek dat de neutrale vakbeweging van Verviers niet wilde volgen.

De revolutionair-syndicalistische stroming die in de CGT tot uiting was gekomen, werd gedragen door anarchisten. Maar zelfs deze 'informele' beweging ontsnapte niet aan een 'ideologische tegenstelling' tussen 'top' en 'basis'. Daarbij kwam dat naarmate de anarchisten in de bonden tactisch enig succes leken te boeken, de discussie in de anarchistische beweging over de modaliteiten van de vakbondsactie oplaaide. Het debat was eerder al op internationaal niveau gevoerd. Orthodoxe anarchisten schatten de vakbeweging louter tactisch naar waarde, als een forum voor de verkondiging van het integrale anarchistische gedachtengoed, dat de louter economische klassenstrijd ver oversteeg. De syndicale organisatievorm beantwoordde niet aan het anarchistisch ideaal en kon zeker niet als de grondslag van de toekomstige maatschappij worden beschouwd. De revolutionaire syndicalisten daarentegen zagen in het anarchisme essentieel een arbeidersbeweging, waarin de vakbond centraal stond. Hoe dan ook, de anarchistische beweging leek er maar niet in te slagen de ambivalentie te overstijgen die er bestond tussen haar integraal, universeel ideaal aan de ene kant, en haar impliciete doelgroep de arbeiders, haar impliciet zelfbeeld ook van een beweging van arbeiders, aan de andere kant. Dat was een probleem waar de anarchisten overal mee worstelden en verklaarde geenszins waarom de anarchistische wending naar de vakbeweging in België zo weinig succesvol was in vergelijking met bijvoorbeeld Frankrijk. We blijven er voor een goed deel het raden naar hebben.

Het terrein leek nochtans geschikt in die zin dat binnen de BWP de vakbeweging een betrekkelijk zwakke schakel vormde. In Frankrijk leek de aanwezigheid van de anarchisten in de bonden echter sterker te zijn dan in België. Frankrijk had in elk geval meer traditie op dat vlak. Dit had voor een deel te maken met de versnippering tot 1905 van de socialisten over diverse partijen. Dat een en ander een afspiegeling zou zijn van een Franse anarchistische beweging die relatief sterker stond dan haar Belgische zusterbeweging, daarvan zijn we niet zo overtuigd. Wel beschikten de Franse anarchisten in figuren als Pelloutier en Pouget - op zich ook exponenten van een langere anarchistische vakbondstraditie - over gezaghebbende anarcho-syndicalisten, die in België hun gelijke niet vonden. De anarchistische pers ondervond in België ook langer de naweeën van het terrorisme. Dat maakte dat de discussie over de actie

binnen de vakbeweging extra vertraging opleef. Bovenal vormden in Frankrijk de zogenaamde *bourses du travail* blijkbaar een gunstige biotoop voor het revolutionaire syndicalisme. De Belgische vakbeweging had niet die plaatselijke, interprofessionele inslag en kwam ondanks een vroege industrialisering overigens pas laat echt tot ontwikkeling. Fundamenteel lijkt het uitblijven van het algemeen stemrecht als verklaring van de onderschikking aan de politiek én van de late groei van de vakbeweging in België. In Frankrijk bestond dat argument voor een politieke binding van de vakbeweging al sinds 1848 niet meer. Bovendien had onder meer het Panamaschandaal er een bijzonder anti-politiek klimaat geschapen. De stelling dat de CGT de typische syndicale uitdrukking was van een pas laat geïndustrialiseerd Frankrijk en als dusdanig niet aangepast aan het vroeg-geïndustrialiseerde België, dient zeer relativerend. Er blijven hoe dan ook veel vragen. Dit laat zich ook verklaren door het ontbreken van ernstige studies over de vakbeweging in België vóór 1914.

Te midden van de algehele malaise waarin de anarchistische en de revolutionair-syndicalistische organisatiepogingen verkeerden, kozen de oudgedienden Thonar en Chapelier voor een revolutionair-syndicalistische frontvorming over de partijgrenzen heen. Dit kon de tegenstellingen binnen de anarchistische beweging alleen maar ten top drijven. Thonar slaagde ondanks toegevingen aan het parlementair socialisme evenwel niet in zijn pogingen om middels een soort georganiseerde tendens in de BWP binnen te raken. De Algemene Raad toonde zich nog altijd even beducht voor de infiltratie van anarchistenvan, of dit nu via specifieke anarchistische organisaties gebeurde of niet. Chapelier boekte meer succes met zijn toetreding tot de Brusselse bediendenvakbond waar hij zich tot een soort peetvader van Jacquemotte, de latere communistische voorman, opwierp. Jacquemotte en zijn bond werden de voortrekkers van de revolutionair-syndicalistische stroming die zich aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog binnen de BWP roerde.

Ondanks alles bleven de anarchistische groepen in de provincie een behoorlijke activiteit ontplooien. Dat was het geval in Luik, maar ook in Vlaanderen, waar sinds 1904 nagenoeg onafgebroken een anarchistisch blad verscheen. Op meer bescheiden schaal reproduceerde de beweging in Vlaanderen echter de onvolkomenheden van de Franstalige beweging. Tactische en propagandistische eenvormigheid was ver zoek. Mechelen bleef wel het centrum. De beweging had er een opvallende band met de vrijdenkersbeweging. Vooral in Vlaanderen bleek de vrijdenkerij vanaf de jaren negentig één van de bronnen waaruit het anarchisme putte. Typisch ook voor Mechelen was de onafhankelijke vakbeweging van houtbewerkers. Informele contacten via de hoofdstad namen niet weg dat de taalgrens een extra handicap vormde bij de coördinatie van de anarchistische inspanningen. Daar liet zich het gebrek aan landelijke organisatie eens te meer voelen. Nederlandstalige anarchistenvan

België waren d
Frankrijk, dat u
nommee behiel
voor de Vlaams
die zich achter
en van wie de tr

In Luik stoe
sen het central
laatste hoogtep
tussen anarchis
Union des Synd
optomen tegen
deratie werd d
halt toegeroep
nair Belgisch W
fessionele Unie
ment. Bovenal
in deze secto
basis gelegd w

In 1904 ble
archistische b
de Russische
gestie van h
voor het op
Thonar's en
sche Partij
gisch an
meer an
christen n
in Luik
dwars
volant
poging
staats

P. P. P. P. P. P. P.

België waren dan ook veeleer afgestemd op Nederland, Franstaligen op Frankrijk, dat uiteraard wel ook voor de Vlamingen zijn internationale renommee behield. De anarchisten gaven bij dit alles geen blijk van interesse voor de Vlaamse kwestie, behalve de Vlaamsgezinde intellectuele anarchisten die zich achter August Vermeylens *Kritiek der Vlaamsche beweging* schaarden en van wie de tribune in de eerste plaats het Antwerpse *Ontwaking* was.

In Luik stortten de anarchisten zich in wat de eindstrijd zou blijken tussen het centralisme en het federalisme in de vakbeweging. Dit vormde het laatste hoogtepunt in het debat dat te Luik jarenlang, met hoogten en laagten, tussen anarchisten en socialisten was gevoerd. Het werd een oud refrein. De Union des Syndicats die de Fédération du Travail had opgevolgd, kon niet optornen tegen de socialistische bonden. Een nieuwe losse anarchistische federatie werd door het gerecht om haar antimilitarisme, alweer, meteen een halt toegeroepen. In 1913 kwam dan weer een nieuw, ditmaal meer revolutionair Belgisch Vakverbond tot stand dat vooral steunde op de Luikse interprofessionele Union en de Nationale Onafhankelijke Federatie van het Ameublement, Bouwvak en Aanverwante Vakken. Met deze laatste organisatie werd in deze sector door de onafhankelijke bonden nog vóór de socialistische een basis gelegd voor een industriële federatie³⁴.

In 1914 kwam voorlopig een einde aan het anarchistisch geploeter. De anarchistische beginselen kraakten onder het oorlogsgeweld van de naties. Uit de Russische revolutie werd de Communistische Partij geboren. Voor de suggestie van Maxime Steinberg dat het anarchisme mede een 'kweekschool' voor het communisme vormde, ontbreken doorslaggevende argumenten³⁵. Thonar³⁶ en Chapelier kozen na de oorlog inderdaad voor de Communistische Partij, maar waren na 1908 nog nauwelijks representatief voor het Belgisch anarchisme te noemen. Chapelier ging overigens na enige tijd weer een meer onafhankelijke linkse toer op³⁷. De medewerking van de Vlaamse anarchisten aan de nieuwe communistische beweging was van korte duur³⁸. Ook in Luik hernam menig anarchist al vlug de vroegere vrijheid³⁹. Anderen verdwenen van het politieke toneel; het was immers niet zovelen gegeven het revolutionair engagement langdurig vol te houden. Enkel een uitgebreid prosopografisch onderzoek, als dat al tot de mogelijkheden behoort, kan hier uitsluitsel brengen.

Vast staat in elk geval dat de anarchistische beweging na de Eerste Wereldoorlog plaats moest ruimen voor de nieuwe Communistische Partij als belangrijkste uitvalsbasis voor kritiek ter linkerzijde van de BWP. De Communistische Partij genereerde op haar beurt dissidenten, de trotskisten, die de anarchisten - nog meer dan vroeger in Luik en Brussel geconcentreerd⁴⁰ - ook al leken te overvleugelen. Uiterst-links leek in België erg gegroeid na de oorlog. De tijden waren danig veranderd voor het socialisme.

Aan de psychologische schets die Hamon van de anarchisten brengt, ont-

breekt alvast één essentieel element: hun diepgewortelde afkeer van 'organisatie'. Deze aversie vormde als het ware een collectief trauma dat zijn oorsprong vond in de 'staatsgreep' die Marx en de zijnen omstreeks 1870 pleegden binnen de socialistisch-vrijzinnige familie ten koste van de daar heersende idyllische samenhang. Terloops: de Belgische sociaal-democraten dankten aan het tijdelijk handhaven van de socialistisch-vrijzinnige openheid eigen aan de Eerste Internationale ook hún trauma, namelijk de mislukking op het einde van de jaren 1870 van enkele pogingen tot partijvorming én van de stemrechtbeweging. Die mislukking sterkte hen in hun streven naar boedelscheiding.

De principiële houding van de anarchisten tegenover organisatie beïnvloedde zwaar hun revolutionair concept. De revolutie was in die visie het produkt én van een historisch proces én van een abstracte, collectieve spontaneïteit, 'vrijheid'. Een soort ideologische kuisheid verbood de anarchisten georganiseerd tussenbeide te komen zolang de revolutie niet echt 'zelf' was uitgekomen. Op die wijze dreigden de anarchisten - in elk geval de Belgische - bij wijze van spreken niet zozeer revolutionairen in niet-revolutionaire situaties te worden (E. Hobsbawm) als wel niet-revolutionairen in (pre)revolutionaire situaties.

Men kan zich dan ook afvragen in hoeverre de anarchisten in hun tactische en organisatorische onmacht gewapend waren om de socialisten de les te lezen. Het is niet onze ambitie in deze bladzijden het cruciale debat tussen reformisme en revolutie zijn beslag te geven, maar toch dit. Alvast het 'reële anarchisme' in Spanje tijdens de burgeroorlog bewees dat het concreter kon dan in België. Laten we bovendien ook niet vergeten dat, hoe ge vulgariseerd ook, verschillende elementen van de anarchistische kritiek op de sociaal-democratie klassiek zijn in handboeken over politieke en organisatiesociologie. Overbekend in dat verband is de ijzeren wet van de oligarchie van Robert Michels. Dat verschillende van zijn teksten in het Vlaamse intellectueel-anarchistische *Ontwaking* verschenen, is wellicht minder bekend. Dat Michels mettertijd in het vaarwater van het fascisme belandde, neemt niet weg dat zijn theorie in menige respectabele historische studie over het socialisme als een belangrijk referentiepunt geldt.

De slinger, om het met de idealistische termen van een opvatting van de geschiedenis als een eeuwig gevecht tussen vrijheid en onvrijheid uit te drukken, bewoog na de Eerste Wereldoorlog helemaal in de richting van onvrijheid. De nieuwe oppositie tegenover BWP, de Communistische Partij, had als het ware geleerd van de 'fouten' van het anarchisme. Maar ook haar mogelijkheden bleken in de Belgische context beperkt en men kan zich afvragen in hoeverre dat niet mede te verklaren was door de communistische benadering van noties als organisatie en vrijheid. Mei 1968 leek een verzoening te brengen van marxistisch en anarchistisch gedachtegoed; wat had - terloops - dit

intellectueel ra
ging? De comm
alleen het mar
kerzijde' mee t
over 'te veel sta
in pacht.

1. J. Maitrot, 1875-1876.
2. Conseil communal de Bruxelles, Rapport de M. J. Maitrot sur les troubles survenus à l'occasion de la manifestation socialiste du 23-5-1886.
3. ARA, France-Océan, 1887.
4. AVL, FN, L. A., SP, XX, A, 176, 1887.
5. Zie bijvoorbeeld de brochure 'Le mouvement anarchiste en Belgique', 1887.
6. ARA, France-Océan, 1887.
7. ARA, France-Océan, 1887.
8. ARA, France-Océan, 1887.
9. ARA, France-Océan, 1887.
10. ARA, France-Océan, 1887.
11. ARA, France-Océan, 1887.
12. ARA, France-Océan, 1887.
13. ARA, France-Océan, 1887.
14. ARA, France-Océan, 1887.
15. ARA, France-Océan, 1887.
16. ARA, France-Océan, 1887.
17. ARA, France-Océan, 1887.
18. ARA, France-Océan, 1887.
19. ARA, France-Océan, 1887.
20. ARA, France-Océan, 1887.
21. ARA, France-Océan, 1887.
22. ARA, France-Océan, 1887.
23. ARA, France-Océan, 1887.
24. ARA, France-Océan, 1887.
25. ARA, France-Océan, 1887.
26. ARA, France-Océan, 1887.
27. ARA, France-Océan, 1887.
28. ARA, France-Océan, 1887.
29. ARA, France-Océan, 1887.
30. ARA, France-Océan, 1887.
31. ARA, France-Océan, 1887.
32. ARA, France-Océan, 1887.
33. ARA, France-Océan, 1887.
34. ARA, France-Océan, 1887.
35. ARA, France-Océan, 1887.
36. ARA, France-Océan, 1887.
37. ARA, France-Océan, 1887.
38. ARA, France-Océan, 1887.
39. ARA, France-Océan, 1887.
40. ARA, France-Océan, 1887.
41. ARA, France-Océan, 1887.
42. ARA, France-Océan, 1887.
43. ARA, France-Océan, 1887.
44. ARA, France-Océan, 1887.
45. ARA, France-Océan, 1887.
46. ARA, France-Océan, 1887.
47. ARA, France-Océan, 1887.
48. ARA, France-Océan, 1887.
49. ARA, France-Océan, 1887.
50. ARA, France-Océan, 1887.
51. ARA, France-Océan, 1887.
52. ARA, France-Océan, 1887.
53. ARA, France-Océan, 1887.
54. ARA, France-Océan, 1887.
55. ARA, France-Océan, 1887.
56. ARA, France-Océan, 1887.
57. ARA, France-Océan, 1887.
58. ARA, France-Océan, 1887.
59. ARA, France-Océan, 1887.
60. ARA, France-Océan, 1887.
61. ARA, France-Océan, 1887.
62. ARA, France-Océan, 1887.
63. ARA, France-Océan, 1887.
64. ARA, France-Océan, 1887.
65. ARA, France-Océan, 1887.
66. ARA, France-Océan, 1887.
67. ARA, France-Océan, 1887.
68. ARA, France-Océan, 1887.
69. ARA, France-Océan, 1887.
70. ARA, France-Océan, 1887.
71. ARA, France-Océan, 1887.
72. ARA, France-Océan, 1887.
73. ARA, France-Océan, 1887.
74. ARA, France-Océan, 1887.
75. ARA, France-Océan, 1887.
76. ARA, France-Océan, 1887.
77. ARA, France-Océan, 1887.
78. ARA, France-Océan, 1887.
79. ARA, France-Océan, 1887.
80. ARA, France-Océan, 1887.
81. ARA, France-Océan, 1887.
82. ARA, France-Océan, 1887.
83. ARA, France-Océan, 1887.
84. ARA, France-Océan, 1887.
85. ARA, France-Océan, 1887.
86. ARA, France-Océan, 1887.
87. ARA, France-Océan, 1887.
88. ARA, France-Océan, 1887.
89. ARA, France-Océan, 1887.
90. ARA, France-Océan, 1887.
91. ARA, France-Océan, 1887.
92. ARA, France-Océan, 1887.
93. ARA, France-Océan, 1887.
94. ARA, France-Océan, 1887.
95. ARA, France-Océan, 1887.
96. ARA, France-Océan, 1887.
97. ARA, France-Océan, 1887.
98. ARA, France-Océan, 1887.
99. ARA, France-Océan, 1887.
100. ARA, France-Océan, 1887.

intellectueel radicalisme overigens nog te maken met de anarchistische beweging? De communistische regimes in Oost-Europa lijken echter in hun val niet alleen het marxisme, maar ook de sociaal-democratie, zeg maar de hele 'linkerzijde' mee te sleuren. Nochtans zijn ook daar behartenswaardige ideeën over 'te veel staat' te halen. De neoliberalen hebben ter zake de waarheid niet in pacht.

¹ J. Maitron (1975), I, 124-130, 452-453.

² *Conseil communal de Liège. Séance du 22 mars 1886. Rapport de M.J. d'Andrimont, Bourgmestre, sur les troubles survenus, à la suite du meeting et des manifestations socialistes le 18 mars 1886*, in: *La Meuse*, 23-3-1886.

³ ARA, Frère-Orban, 192, Polcom J. Mignon, 7-10-1887.

⁴ AVL, Pol, IL, A, 178, Pol Luik, 15-4-1892; AEL, SP, XX, A, 176, Rijksw Luik, (1892).

⁵ Zie hoofdstuk III, *Socialistische recuperatie en anarchistische beklagden*.
⁶ *Rév*, 11-11-1882, geciteerd in: A. Schaner (1965), 40.

⁷ ARA, Park-gen Brs, 224, Pol Brs, 4-5-1886; 225, Pol Brs, Sociétés anarchistes et socialistes. Ligues ouvrières, (1886); nagenoeg dezelfde lijst is te vinden in: SAB, Pol, 214, V. De lijst uit het SAB werd gepubliceerd in J. Mertens (1985), *AMSAB-tijdingen*; zie ook J. Mertens (1985), *Socialistische standpunten*. Zie verder nog H. vanden Broeck (1986), 79-81; A. Schaner (1965), 108.

⁸ SAB, Pol, 209, VIII, Pol Brs, 3-4-1909, Etat nominatif des anarchistes.

⁹ *Ins*, 10-9-1904.

¹⁰ J. Maitron (1975), I, 143-146, 463-467.

¹¹ *Ins*, 2-4-1904.

¹² Zoals reeds aangestipt, beschikken we voor de socialistische vakbeweging niet over een diepgaande analyse van de ledencijfers. Verwijzen we voorlopig naar J. Bondas (z.d.), 64; E. Vandervelde (1936), 250-251; L. Delsinne (1936), 253. Voor de vergelijking met de socialistische vakbeweging gingen we uit van het aantal georganiseerde arbeiders waarvoor een bijdrage was betaald aan de Syndicale Commissie. Men kan de socialistische vakbeweging uiteraard ook ruimer definiëren. Voor de christelijke vakbeweging zie P. Pasture en J. Mampuy (1990), 156-160.

¹³ R. de Jong (1973), 172-173; V. Bultsma en E. van der Tuin (1980), 6-7.

¹⁴ J. Julliard (1988), 138; M. van der Linden en W. Thorpe (1992), 9-10.

¹⁵ Dergelijke onderzoeksgegevens ontbreken nagenoeg volledig voor de BWP.

¹⁶ J. Puissant en M. de Beule (1989), 262-291.

¹⁷ Zie bijvoorbeeld L. Dechesne (1908), 84.

¹⁸ B. Pluymers (1991), 226-228; B. Pluymers (1988), 70-102, 158-160.

¹⁹ Polet (1969), 632; J. Maitron (1973).

²⁰ Men had om die reden van Luik kunnen verwachten dat het een voorhoederol zou spelen in het ontluikend socialisme, wat niet het geval was. J. Puissant (1985), 24. Zie ook M. Oris (1990).

²¹ *Ins*, 1-7-1905.

²² J. Michel (1977), 470.

²³ Zelfs in dat verband blijft nuance troef. Men zou er kunnen op wijzen dat de mijnwerkers veeleer zelden aan de spits van het 'moderne' syndicalisme stonden, maar ook dat hun banden met het rurale milieu nog stevig waren. Daartegenover staat dat het ondoenbaar is om voor de anarchistische mijnwerkers na te gaan tot welke migrantengeneratie ze behoorden, én dat het wel opvallend is dat de anarchisten net onder de mijnwerkers in het bekken van Luik, de grootste stad van Wallonië met andere woorden, succes hadden. Vragen genoeg... maar antwoorden?

²⁴ H. Ramaer (1977), 15.

²⁵ Zie in dat verband bv. de studie van B. Altena (1989) over de arbeidersbeweging in Vlissingen (historiografische inleiding én bronnenonderzoek).

²⁶ L. Michielsens in zijn voorwoord op A. Mommen (1980), 3.

²⁷ A. Mommen (1980), 248-250, passim; A. Mommen (1976).

²⁸ Zie in dat verband de vernietigende kritiek van G. Vanschoenbeek (1981); G. Vanschoenbeek (1992), 880-894, 922-923.

²⁹ Zoveel blijkt uit een nader onderzoek van de reeds vermelde lijsten.

³⁰ La Bruyère, *Les caractères: "Du coeur"*, geciteerd in: J. Maitron (1975), I, 455.

³¹ A. Hamon (1895); J. Maitron (1975), I, 454-455, II, 106; J. Maitron (1973); J. Polet (1969), 632-637.

³² J. Tollebeek en T. Verschaffel (1992), 66-69.

³³ Ook niet na de studies van M. Liebman (1979) en A. Mommen (1980).

³⁴ L. Delsinne (1936), 97, 153.

³⁵ M. Steinberg (1971).

³⁶ M. Simon-Rorive (1974), 46, 50, 88. Thonar was in de jaren dertig drukker van *Le Drapeau rouge*.

³⁷ N. de Beule (1980), 210, 214; J. de Meur (1970), 59-60; D. Karolinski (1983), 9.

³⁸ L. Reyntjens (1971), 182-186; J. Schildermans (1983), 1-3.

³⁹ D. Karolinski (1983), 10-11.

⁴⁰ D. Karolinski (1983); J. Schildermans (1983).